

## Grondstoffenpolitiek

Het horen van de term grondstoffenpolitiek roept bij mij twee associaties op: een van moeizame, internationale conferenties om de positie van ontwikkelingslanden binnen de wereldeconomie te verbeteren en een van fysieke tekorten aan grondstoffen door de uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Alleen deze associaties maken al duidelijk dat het bij grondstoffenpolitiek om een zeer complexe materie gaat. Dat wordt nog duidelijker als men beseft dat onder het verzamelwoord grondstoffen zeer uiteenlopende stoffen vallen, waarbij sprake is van geheel verschillende problemen. Het ontwerpen van een grondstoffenbeleid is daardoor bepaald geen sinecure.

Dit zal ook de SER hebben ondervonden toen deze werd gesteld voor de opgave aan de minister van Economische Zaken een advies uit te brengen inzake het te voeren grondstoffenbeleid. Niettemin is de Raad erin geslaagd in deze te komen tot een eenstemmig advies dat vorige maand aan de minister werd aangeboden.

De Raad onderscheidt in zijn advies vier belangrijke groepen van grondstoffen: 1. voedselprodukten; 2. overige agrarische produkten; 3. energiegrondstoffen; 4. metalen. Aan elk van deze categorieën grondstoffen kleven specifieke problemen. Ten aanzien van de voedselproductie is er de mondiale problematiek van de voedseltekorten; bij de overige agrarische produkten doen zich scherpe fluctuaties in de exportopbrengsten voor; de energievoorziening dreigt in de nabije toekomst knelpunten op te leveren en ook het aanbod van metalen zou kunnen stagneren.

Het lijkt vooral de schaarsteproblematiek te zijn geweest die de minister er in 1974, met de schrik van de oliecrisis nog in de benen, toe bracht advies omtrent het grondstoffenbeleid bij de SER in te winnen. Gevreesd werd dat zich op korte termijn ten aanzien van andere grondstoffen soortgelijke situaties zouden kunnen voordoen als zich met betrekking tot de olievoorziening hadden voorgedaan. Daarnaast gaf de minister in zijn aanvraag aan dat de inkomenspositie van de grondstoffenproducerende ontwikkelingslanden een belangrijk element in het beleid zou dienen te zijn.

Inmiddels heeft de overtuiging veld gewonnen dat een soortgelijke crisis als de oliecrisis voor andere grondstoffen op korte termijn niet in de verwachting ligt. Aan de voorwaarden die een eenzijdige beperking van grondstoffenproductie voor derde-wereldlanden effectief zouden maken is niet voldaan. Ten eerste zijn de geïndustrialiseerde landen juist voor de belangrijkste grondstoffen betrekkelijk onafhankelijk van de derde wereld. Ten tweede zijn er voor bijna alle grondstoffen ruime substitutiemogelijkheden, zodat het effect van een eenzijdige prijsverhoging snel teniet zou worden gedaan door een vermindering van de vraag. Ten derde bestaan er tussen de ontwikkelingslanden onderling grote belangentegenstellingen die kartelvorming in de weg staan.

Door bovengenoemde factoren is de marktpositie van de niet-olieproducerende ontwikkelingslanden te zwak om het hun mogelijk te maken zich langs de weg van confrontatie van een groter aandeel in het wereldinkomen te verzekeren. Dit betekent dat zij zijn aangewezen op de bereidheid van rijke landen de uitkomst van het marktproces in hun eigen nadeel te wijzigen — het pleidooi voor een nieuwe internationale economische orde. Bijna twee ontwikkelingsdecennia bewijzen dat die bereidheid gering is. De rijke landen slagen er immers uitstekend in de eerste doelstelling van hun grondstoffenpolitiek — het waarborgen van een continue voorziening van grondstoffen — te bereiken. Ook in het SER-advies blijkt voortdurend dat de zorg voor de inkomenspositie van de derde-wereldlanden — de tweede doelstelling van grondstoffenpolitiek — op de tweede plaats komt. Te weinig wordt erkend dat beide doelstellingen bijna onvermijdelijk met elkaar in conflict zijn.

Het zal duidelijk zijn dat de voor de internationale verhoudingen belangrijke beslissingen niet op nationaal niveau worden genomen. Op de wereldmarkt speelt de EG een belangrijke rol. Evenals andere belangrijke (groepen van) industrieel ontwikkelde landen streeft de EG naar afschermen van de binnenlandse markt van de wereldmarkt ter realisering van eigen doelstellingen op het gebied van consumenten- en producentenprijzen (zie het EG-landbouwbeleid). Alleen wanneer bij de binnenlands nagestreefde prijzen de eigen productie een tekort of overschot te zien geeft, wordt per saldo op de wereldmarkt gekocht of afgezet, waarbij eventueel het prijsverschil tussen binnenlandse en wereldmarkt door heffingen en subsidies kan worden overbrugd. Deze handelwijze leidt tot scherpe fluctuaties in de prijzen op de wereldmarkt en de inkomsten van de ontwikkelingslanden. Door grondstoffenspeculaties en wisselkoersschommelingen worden deze fluctuaties nog grilliger. Het is duidelijk dat de ontwikkelingslanden op deze wisselvallige inkomsten geen economische planning kunnen baseren. Stabilisatie van hun exportopbrengsten is dan ook een van hun belangrijkste eisen.

Op een aantal punten kunnen de belangen van rijke en arme landen parallel lopen. Bijvoorbeeld op het punt van grondstoffenovereenkomsten voor afzonderlijke agrarische grondstoffen en metalen met als doel stabilisatie van de exportprijzen. Daarnaast zou creatie van koopkrachtige vraag in de ontwikkelingslanden de kwakkelende wereldeconomie een stimulans kunnen geven. Maar overheersend zijn toch de tegenstellingen in belangen tussen arm en rijk. Die doen beseffen dat rechtvaardiger internationale verhoudingen alleen kunnen worden bereikt, als de rijke landen werkelijk bereid zijn iets in te leveren.

# Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Grondstoffenpolitiek .....	185
<b>Column</b> De nieuwe internationale economische orde, door Prof. Dr. F. van Dam	187
<i>Drs. F. J. Kutsch Lojenga en Prof. Dr. P. Nijkamp:</i> Het Noordzee-eiland: pleidooi voor een regionaal-economische visie	188
<b>Vacatures</b> .....	192
<i>Prof. Dr. N. Tiemstra:</i> Het Noorden in nationaal perspectief .....	193
<i>Drs. P. B. de Ridder:</i> Wisselkoers, concurrentiepositie en werkgelegenheid .....	198
<i>Drs. J. Dijkstra:</i> Halfjaarberichten van Nederlandse ondernemingen (II) .....	202
<b>Au courant</b> Tweeslachtigheid van de APO's, door A. F. van Zweeden .....	206
<b>Boekennieuws</b> Paul R. Lawrence en Jay W. Lorsch: Organisaties en hun omgeving, door Drs. P. van Zuuren .....	208

**ESB: past bij iedere Tijdgeest.**

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM: .....

STRAAT: .....

PLAATS: .....

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement): .....

Ingangsdatum: .....

Ongefrankeerd opzenden aan\*: ESB,  
Antwoordnummer 2524  
ROTTERDAM

Handtekening:

\*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

**Redactie**

*Commissie van redactie: H. C. Bos,  
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,  
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,  
A. de Wit.*

*Redacteur-secretaris: L. van der Geest.  
Redactie-medewerker: T. de Bruin.*

**Adres:** Burgemeester Oudlaan 50,  
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:  
postbus 4224.

Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.

Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje  
meesturen.

**Kopij voor de redactie:** in tweevoud,  
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

**Abonnementsprijs:** f. 137,28 per kalenderjaar  
(incl. 4% BTW); studenten f. 96,72  
(incl. 4% BTW), franco per post voor  
Nederland, België, Luxemburg, overzeese  
rijksdelen (zeepost).

Abonnementen kunnen ingaan op elke  
gewenste datum, maar slechts worden  
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

**Betaling:** Abonnementen en contributies  
(na ontvangst van stortings/giro-  
acceptkaart) op girorekening no. 122945,  
of op bankrekeningno. 25.50.56.877 van  
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,  
Rotterdam, t.n.v. Economisch Statistische  
Berichten te Rotterdam.

**Losse nummers:** Prijs van dit nummer f. 3,30  
(incl. 4% BTW en portokosten).

Bestellingen van losse nummers  
uitsluitend door overmaking van de hierboven  
vermelde prijs op girorekening no. 122945  
t.n.v. Economisch Statistische Berichten  
te Rotterdam met vermelding  
van datum en nummer van het gewenste  
exemplaar.

**Advertentieverkoop:**

Roelants/EPR  
Postbus 53021  
2505 AA Den Haag  
Telefoon (070) 50 33 00  
Telex 33101

Alle orders worden afgesloten en  
uitgevoerd overeenkomstig de  
Regelen voor het Advertentiewezen.

Stichting  
Het Nederlands Economisch Instituut

**Adres:** Burgemeester Oudlaan 50,  
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

**Onderzoekafdelingen:**

Arbeidsmarktonderzoek  
Balanced International Growth  
Bedrijfs-Economisch Onderzoek  
Economisch-Technisch Onderzoek  
Vestigingspatronen  
Macro-Economisch Onderzoek  
Projectstudies Ontwikkelingslanden  
Regionaal Onderzoek  
Statistisch-Mathematisch Onderzoek  
Transporti-Economisch Onderzoek

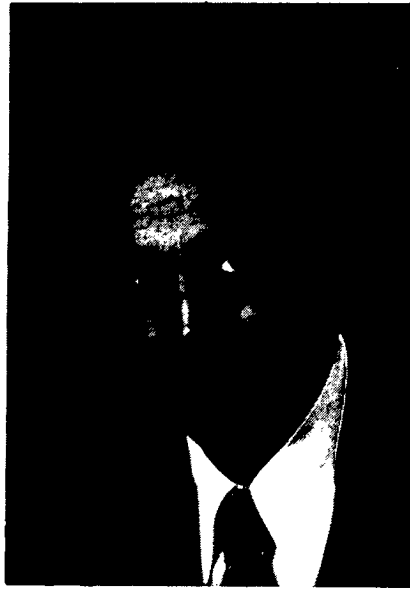
# De nieuwe internationale economische orde

In discussies over het ontwikkelingsvraagstuk wordt vaak gesteld: bent u voor of tegen de nieuwe internationale economische orde („de NIEO” in het jargon van de ontwikkelaars)? Wie niet onmiddellijk bevestigend antwoordt, loopt het risico vereenzelvigd te worden met kapitalisten, fascisten en andere duivels die de armen geen leven gunnen. Het is daarom de moeite waard eens na te gaan wat de NIEO eigenlijk is.

Wie zijn oor te luisteren legt, zal ontdekken dat er ten minste twee versies zijn. In de eerste plaats is er de NIEO in oorspronkelijke zin, zoals die geformuleerd is tijdens de 6e Speciale Zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1974 en zoals die verder gedetailleerd is tijdens de 7e Speciale Zitting in 1975. Tussen de regeringen van arm en rijk vinden onderhandelingen plaats over de realisatie van de toen vastgestelde teksten. Die onderhandelingen betreffen hoofdzakelijk ondergeschikte punten zoals een stabilisatiekas voor de prijzen van grondstoffen (Common Fund) en procedures die kunnen worden gehanteerd bij schuldenregelingen voor individuele landen. Tot op heden hebben de besprekingen vrijwel geen resultaat opgeleverd.

In de tweede plaats is er een groot aantal eigen interpretaties van de NIEO. Die interpretaties staan doorgaans veraf van de VN-formulering en richten zich bijvoorbeeld ook op onderwerpen als nieuwe levensstijlen, democratisering, culturele ontwikkeling enz. Een voorbeeld is het „Nederlands Komitee voor een Nieuwe Internationale Orde” dat op 29 oktober jl. te Amsterdam werd opgericht en waarin een aantal prominente landgenoten zitting heeft.

Nu is het ieders goed recht om zijn eigen NIEO te koesteren, maar het maakt de discussie niet helder. Bovendien leiden de eigen interpretaties tot mystificatie: de NIEO wordt een vaag, verheven ideaal — Kiplings „world-to-be” — in plaats van een concreet onderhandelingsprogramma voor economische problemen. De NIEO wordt dan eerder een speeltuig voor moralisten



in plaats van een onderwerp op de agenda van de wekelijkse vergadering van de kabinetten van de rijke landen. In deze column wordt daarom alleen ingegaan op de NIEO zoals die in de VN is vastgesteld, te meer omdat de particuliere interpretaties geen rol spelen in het internationale overleg.

In de VN-resolutie van 1974 is een concreet actieprogramma opgenomen ter realisatie van de NIEO. Ontdaan van retoriek en bijkomstigheden bestaat de harde kern ervan uit de volgende punten:

- bevordering van producentenkartels, o.a. voor verhoging van het exportinkomen van de arme landen en ter verbetering van hun ruilvoet (zie olie);
- rechtvaardiger prijsrelatie tussen de export van de arme landen en hun import (momenteel incasseren de producenten van grondstoffen ongeveer 15% van de consumentenprijs);
- een vaste band tussen de prijzen van export en import van arme landen (in 1975 aangeduid als indexering);
- maatregelen om de prijsdaling van grondstoffen die door arme landen worden geëxporteerd om te zetten in prijsstijging (in 1975 toegevoegd: lange-termijncontracten voor grondstoffenexport van arme landen);
- vergroting van de markten voor natuurlijke producten in relatie tot synthetica;
- maatregelen waardoor arme landen voldoende voedsel kunnen importeren zonder zware belasting van hun betalingsbalans; verlaging van kunstmestprijzen;
- groeiende import door rijke landen van producten uit arme landen (inclusief eind- en landbouwproducten) die concurreren met de eigen productie van de rijke landen;
- formulering van principes voor een prijspolitiek ter verbetering van de ruilvoet van arme landen;
- verbod op investeringen voor productie van synthetica bij voldoende

- aanbod van natuurlijke produkten;
- verlichting van schulden;
- vervulling van de taakstellingen voor ontwikkelingshulp zoals die in 1970 door de VN zijn geformuleerd (in 1975 toegevoegd: vrije besteedbaarheid van hulp gelden).

Men kan zich afvragen in hoeverre deze wensen van de ontwikkelingslanden nog relevant zijn, gegeven de veranderingen die zich sinds de formulering in de positie van de arme landen hebben voltrokken. Deze veranderingen hebben er onder andere toe geleid dat tussen groepen ontwikkelingslanden tegengestelde belangen zijn ontstaan. Een deel van deze landen is inmiddels netto importeur van grondstoffen geworden (en heeft belang bij lage prijzen) en is exporteur van eindprodukten (en heeft dus belang bij hoge prijzen). Een andere groep heeft toegang gekregen tot de kapitaalmarkt en wenst geen algemene schuldenregelingen uit vrees die toegang te verspelen.

Maar afgezien van de vraag of de NIEO als onderhandelingsprogramma nog bruikbaar is, zullen de rijke landen ten minste twee vragen moeten beantwoorden, voordat zij ja of nee tegen de NIEO kunnen zeggen. Ten eerste, is het mogelijk om deze wensen van de ontwikkelingslanden te vervullen als de rijke landen een economie hebben en willen houden die op particulier ondernemen is gebaseerd? Ten tweede, voor zover deze wensen uitvoerbaar zijn: is men bereid om de offers te brengen die deze maatregelen vergen?

# Het Noordzee-eiland: pleidooi voor een regionaal-economische visie

DRS. F. J. KUTSCH LOJENGA\*  
PROF. DR. P. NIJKAMP\*\*

*Het Noordzee-eiland is één van de mogelijke ontwikkelingsalternatieven voor de verdere ruimtelijke vormgeving aan en industriële groei van de samenleving. Het is een reëel alternatief en zeker geen fictie; het plan getuigt van visie en durf. Aan het plan zijn evenwel verschillende nadelen verbonden (bijv. omvangrijke milieuvervuiling, toeneming van regionale ongelijkheden). Mede daarom zijn andere alternatieve industriële lokaties de moeite van bestudering waard. Voorlopig kan niet anders worden geconcludeerd dan dat, gegeven de vele onzekerheden, het plan voor de bouw van een Noordzee-eiland „in reserve” moet worden gehouden.*

## Inleiding

De huidige perikelen rondom de beslissing over toekomstige aardgasleveranties aan Nederland hebben zowel de besluitvorming als de ideevorming omtrent een kunstmatig eiland in de Noordzee in een stroomversnelling gebracht. Het betreft hier een zeer omvangrijk project dat omgeven is met vele onzekerheden, mede ook door de lange termijn waarop een eventueel industrie-eiland pas tot stand kan komen en gaat functioneren. Niet zonder reden is dus de overheid tot het inzicht gekomen dat er aan dit probleem van vloeibaar aardgas en daarmee van industriële expansie op zee vele ingewikkelde aspecten zitten, die elk zorgvuldig verder dienen te worden onderzocht. Een puur technisch-economische evaluatie blijkt daarbij niet voldoende te zijn.

Nu heeft de North Sea Island Group, een bundeling van bedrijven die de eerste aanzet heeft gegeven tot een ontwerp voor een industrie-eiland in de Noordzee, vanuit haar industrieel gerichte visie een studie verricht naar de gevolgen van zo'n eiland 1). Op grond van allerlei berekeningen (voornamelijk van technische aard) komt de NSIG tot de conclusie dat de bouw van een industrie-eiland een verantwoorde zaak is. Op deze conclusie valt zeker kritiek te leveren (zie ook het artikel van Van Hoorn en De Jong in *ESB*) 2). Het rapport spreekt bijvoorbeeld hoofdzakelijk in algemene termen over de invloed van een industrie-eiland op en het belang ervan voor de Nederlandse economie of voor de werkgelegenheid. Aan de gevolgen voor de regionaal-economische ontwikkeling van Nederland, de positie van het industrie-eiland t.o.v. Rijnmond en de Maasvlakte (concurrentie of versterking van de economische en industriële structuur), de invloeden op het achterland, de gevolgen van een uitbreiding van de landzeerelaties, de planologische consequenties i.v.m. wonen, werken en verkeer, enz. wordt slechts in algemene bewoordingen aandacht geschonken en soms worden deze aspecten zelfs geheel genegeerd. Ook wordt stilzwijgend aangenomen dat

het alleen zou gaan om *nieuwe* vestigingen (uitbreidingen), terwijl het niet bij voorbaat is uitgesloten dat veel van de activiteiten van het vasteland naar het industrie-eiland worden *verplaatst*. Ten slotte moet worden gewezen op het feit, dat in het NSIG-rapport hoofdzakelijk is ingegaan op de gevolgen van de *bouw* van het industrie-eiland en te weinig op de globaal op het functioneren ervan in volgebouwde staat.

Een industrie-eiland in de Noordzee is geen sinecure. Het gaat niet uitsluitend over miljarden aan investeringen, het gaat tevens over milieubeleid en economisch en regionaal-economisch beleid in Nederland. Bovendien zijn hier tienduizenden arbeidsplaatsen in het geding en heeft dit project te maken met het Nederlandse energiebeleid. Het is daarom zeker van groot belang dat er een planologische visie op de Noordzee wordt ontwikkeld (zoals onder meer door Wiggerts is bepleit 3); wellicht is het nog beter dat er een *internationale* planologische visie op de zeeën en oceanen wordt ontwikkeld.

Men kan echter de beslissing over de bouw van een industrie-eiland in de Noordzee niet uitstellen tot er een internationale consensus over de planologie van de Noordzee is bereikt. Daarom zal voorlopig moeten worden volstaan met het aangeven van een (partieel) evaluatiekader waarbinnen een beoordeling van een industrie-eiland in de Noordzee dient plaats te vinden. In weerwil van het ontbreken van een integrale en afgeronde Noordzee-visie, zal toch de wenselijkheid van de bouw van een industrie-eiland moeten worden beoordeeld op basis van een geïntegreerde afweging van economische, ecologische, planologische en sociale criteria. Naast de *huidige lokale* effecten van het industrie-eiland dienen deze criteria in nog belangrijker mate ook de *toekomstige* en *bredere ruimtelijke* repercussies hiervan te verdisconteren. Hierbij valt niet alleen te denken aan de positie ten opzichte van de Randstad (b.v. Rijnmond), maar ook ten opzichte van de perifere gebieden (b.v. Noorden des lands). Het is een manco in de studie van de NSIG dat aan de ruimtelijke verdelingseffecten voor o.a. inkomsten en werkgelegenheid zo weinig aandacht is geschonken. Door ons zal daarop nu nader worden ingegaan (zie voor een uitgebreidere beschouwing hierover Kutsch Lojenga en Nijkamp) 4).

\* Drs. F. J. Kutsch Lojenga was ten tijde van het schrijven van dit artikel als student-assistent verbonden aan de vakgroep Ruimtelijke Economie en Economische Geografie van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

\*\* Prof. Dr. P. Nijkamp is hoogleraar in de Ruimtelijke Economie en Economische Geografie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

1) North Sea Island Group, *Industrial island in the North Sea*, Report on the feasibility study, Hydronamic, Papendrecht, 1976.

2) H. van Hoorn en A. de Jong, Een industrie-eiland in de Noordzee: milieu versus economie, *ESB*, 17 november 1976, blz. 1116-1120.

3) H. Wiggerts, Naar een planologie van (uit) de Noordzee: Blue Heart Megalopolis, Plan, nr. 3, 1976, blz. 54-59.

4) F.J. Kutsch Lojenga en P. Nijkamp, *Industrie-eiland in de Noordzee: aanzet tot een regionaal-economische visie*, paper nr. A 16, Instituut voor Milieuvraagstukken, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1977.

## Evaluatiekader

Van oudsher reeds wordt de zee gebruikt voor de visvangst en voor de scheepvaart. Met de toeneming van de bevolkingsomvang en met het voortschrijden van de techniek is het gebruik van de zee, en in het bijzonder van de Noordzee, steeds intensiever en gevarieerder geworden. De huidige visserijproblematiek is daarvan een goed voorbeeld (zie bijv. Nijkamp) 5). Het aantal gebruiksmogelijkheden van de Noordzee is door deze ontwikkeling sterk toegenomen (zie ook Eisma en Krug) 6). Naast de visvangst en de scheepvaart valt hier te denken aan: winning van olie en gas, winning van zand en grind, het aanleggen van pijpleidingen en kabels t.b.v. telecommunicatie, het dumpen van afval, militaire activiteiten, recreatie, het aanleggen en exploiteren van booreilanden, het exploiteren van alternatieve energiebronnen en in de verdere toekomst wellicht vindplaats van grondstoffen (bijv. mangaanknollen). Als gevolg hiervan is de Noordzee nu een van de meest intensief gebruikte en mitsdien meest vervuilde zeeën ter wereld geworden. Door het bouwen en exploiteren van een industrie-eiland zal het beslag op de Noordzee in nog sterkere mate toenemen dan thans al het geval is.

De zee lijkt ongekende mogelijkheden te bieden. Toch zijn er grenzen die men niet kan overschrijden zonder de fundamentele ecologische functies van de zee aan te tasten. Bij visies over het gebruik van de zee bestaat er enerzijds een milieuconserveringshouding welke in de praktijk nogal eens blijkt neer te komen op conservatisme, en anderzijds een milieutechnocratie welke in de praktijk nogal eens blijkt neer te komen op een verwaarlozing van imponderabilia. Daartegenover is er alle reden om te pleiten voor een verantwoorde ontwikkelingsgedachte, waarin de rijk geschakeerde wensen en facetten van de samenleving en van het milieu op een evenwichtige wijze met elkaar worden geconfronteerd. In deze zienswijze is het als zodanig beslist redelijk om de zee te betrekken in het proces van ruimtelijke ordening van met name de kustlanden.

Het industrie-eiland is gepland als een mogelijkheid voor doorgaande industriële groei, zonder al te veel milieuschade op het vasteland. Dit betekent dat met name die activiteiten op het eiland zullen worden gevestigd die vanuit het oogpunt van selectieve groei niet op het vasteland thuishoren of die daar slechts met veel hogere kosten (i.v.m. afvalverwerking) kunnen opereren. Deze kostenafweging betekent tevens, dat een bedrijf dat aan de in Nederland geldende milieunormen voldoet, geen lokatie op het eiland zal kiezen, i.v.m. de hogere kosten van infrastructuur en arbeid aldaar. Dit impliceert, dat er sprake zal zijn van een *ruimtelijke* functieverdeling en scheiding van industrieën. Daarom valt het niet te verwachten dat een industrie-eiland in de Noordzee een functieconcurrentie t.o.v. Rijnmond zal inhouden, althans niet voor die industrieën die zich op grond van de thans geldende vestigingsregels zonder bezwaar in Rijnmond zouden mogen vestigen.

Er zal veel eerder sprake zijn van een ruimtelijk gescheiden ontwikkeling met verschillende specialisaties. Vanuit deze benadering is het tevens aannemelijk dat naast nieuwe activiteiten vooral die bestaande industrieën zich op het Noordzee-eiland zullen vestigen waarvoor op het vasteland geen plaats meer is vanuit het oogpunt van milieu en ruimtelijke ordening. Daarbij moet men bedenken, dat de activiteiten die behoefte hebben aan een perifere doch toegankelijke vestiging, als lokatiecondities onder andere hebben: veel terrein en veel uitbreidingsmogelijkheden, voorzieningen voor diepstekende schepen, beschikbaarheid van veel koelwater, afwezigheid van nabijgelegen bevolkingscentra, besparing op energieverbruik vanwege clustervorming, en flexibeler milieu-eisen. Deze condities zijn niet op het vasteland (en zeker niet in Zuid-Holland) te realiseren, zodat van een concurrentie tussen industriegebieden in Zuid-Holland en het industrie-eiland nauwelijks sprake zal zijn.

Men zou zelfs kunnen verwachten dat er eerder een groot

min of meer geïntegreerd industrieel complex van Rijnmond en het industrie-eiland door ontstaat. Een en ander betekent ook, dat het extra inkomen hiervan voornamelijk aan het Westen zelf ten goede zal komen, zodat tegelijkertijd de regionale ongelijkheid over heel Nederland waarschijnlijk zal toenemen, alsmede ook binnen Zuid-Holland zelf vanwege de extra hoge arbeidsbeloning op het industrie-eiland.

Het is duidelijk dat er aan het onderhavige probleem van het industrie-eiland een belangrijk *ruimtelijk* aspect zit: door de steeds sneller in omvang toenemende activiteiten van de mens op het vasteland wordt er nu gezocht naar een economisch en maatschappelijk meer verantwoorde vestigingsplaats voor (uitbreiding van) bepaalde industriële activiteiten. Een industrie-eiland in zee *lijkt* hiervoor de aangewezen oplossing, waarbij men tevens van twee walletjes kan eten: enerzijds verlicht men hiermee de druk van te veel industrie (inclusief hinder en vervuiling) op het vasteland, anderzijds kan de economische groei en industriële expansie toch blijven doorgaan.

De tekortkoming in de studie van de NSIG kan dus ook anders worden geformuleerd, nl. dat men in deze studie geheel volgens de principes van de traditionele vestigingsplaatsleer (Weber, Von Thünen) te werk gaat: op basis van overwegend bedrijfseconomische overwegingen (kosten, opbrengsten, winsten en risico's) wordt een beslissing ten gunste van een industrie-eiland (met grote macro-economische gevolgen) bepleit. Het is zeker zaak om zich hierbij af te vragen of dit een verantwoorde gang van zaken is. Het zijn immers ook de (kwalitatieve) sociale, psychologische, ecologische en energetische factoren die bij de afweging een wezenlijke rol dienen te spelen. Deze politieke en maatschappelijke prioriteiten zullen door de overheid moeten worden vertaald in een aantal operationele afwegingscriteria. Helaas moet worden geconstateerd dat het, in weerwil van een groot aantal overheidsnota's waarin de wenselijke ruimtelijke en sociaal-economische ontwikkeling wordt gepresenteerd (Verstedelijkingsnota, Economische Structuurnota en Nota Regionaal en Sociaal-Economisch Beleid), niet mogelijk is om op basis van deze nota's een (definitief) pro of contra over een industrie-eiland in de Noordzee uit te spreken, laat staan een of meer van de operationele afwegingscriteria concreet in te vullen.

De verwezenlijking van de economische en ruimtelijke doelstellingen van zowel de overheid als van het particuliere bedrijfsleven is mede afhankelijk van de mate waarin de economie zich ontwikkelt. Het doet dan ook enigszins merkwaardig aan om in een tijdperk van recessie door de NSIG een nogal florissant (economisch) toekomstbeeld voorgeschoteld te krijgen. Onzes inziens is het nodig de studie meer diepgang te geven door een reeks *scenario's* over de toekomstige ontwikkeling van economische en maatschappelijke indicatoren op te nemen, variërend van het huidige rooskleurige beeld tot een heel wat minder gunstig beeld t.a.v. de industriële behoefte en afzet in Nederland. Bovendien moeten deze scenario's georiënteerd zijn op een ruimtelijke verdeling van de ontwikkelingseffecten (zoals de verschillende scenario's uit de Verstedelijkingsnota), zodat een nauwere aansluiting bij het (huidige) ruimtelijke beleid kan worden verkregen. In de Verstedelijkingsnota worden de verschillende scenario's gegroepeerd rond drie centrale thema's, t.w. (1) de zorg voor het milieu, (2) de vermindering van ongelijkheden en achterstanden, en (3) de zorg voor de steden. Deze scenario's zijn in principe niet bedoeld als beleidsalternatieven en er kunnen geen directe beleidskeuzen uit worden gedestilleerd. Wel kunnen ze helpen extra informatie voor het evaluatiekader te verschaffen, bijv. in de vorm van gewichtensets voor een

5) P. Nijkamp, 'Uitputting van natuurlijke hulpbronnen en de „tragedy of the commons“', *De Economist*, jrg. 125, nr. 2, 1977, blz. 238-253.

6) D. Eisma, 'Ontwikkelingen in de Noordzee', *Bèta*, jrg. 13, nr. 22, 1977, blz. 9-11.

P. Krug, 'Oceanologie, wetenschap voor de toekomst', *Bèta*, jrg. 13, nr. 22, 1977, blz. 1-7.

multi-criteria evaluatie van het industrie-eiland (daarover straks meer).

In navolging van de Verstedelijkingsnota onderscheiden we hier drie scenario's:

1. een milieuvriendelijk en op energiebesparing gericht scenario;
2. een scenario waarin de realisering van de gewenste economische ontwikkeling wordt geplaatst binnen het streven naar een meer gelijkmatige regionale ontwikkeling en het terugdringen van regionale en sociale verschillen;
3. een z.g. trendscenario, welke niet is gebaseerd op het benadrukken van bepaalde doelstellingen of strevingen van de samenleving, maar dat berust op het doortrekken van de ontwikkelingslijnen van de afgelopen 10 à 15 jaar.

Naast de scenario's kunnen we een aanvankelijke opstelling maken van *criteria*, aan de hand waarvan de keuze voor industriële expansie op een industrie-eiland in zee of op alternatieve lokaties kan worden getoetst. De volgende criteria, welke in kwalitatieve zin verder kunnen worden uitgewerkt, kunnen worden onderscheiden: (1) *economische* aspecten (bijv. bijdrage aan het nationaal inkomen, werkgelegenheidseffecten); (2) *milieu*-aspecten (bijv. overlast voor bevolking, verontreiniging van het natuurlijke milieu, ruimtebeslag); (3) *energetische* aspecten; (4) *regionale ontwikkeling* (bijv. spreiding werkgelegenheid, versterking regionaal-economische structuur, bijdrage aan doelstellingen ruimtelijke ordening); (5) *sociaal-psychologische* aspecten (bijv. transporttijd woon-werkverkeer, spreiding van herkomst arbeid, invloed op sociaal-culturele (infra-)structuur); (6) overige aspecten (bijv. economische en strategische risico's).

#### Alternatieve industriële lokaties

Het opzetten van een geïntegreerd evaluatiekader is een verre van eenvoudige zaak. Naast de reeds genoemde afwegingscriteria voor het verwerken van de maatschappelijke gevolgen van industriële expansie (in kwalitatieve en/of kwantitatieve zin), en de scenario's voor het verwerken van meer of minder rooskleurige toekomstige ontwikkelingen, zal moeten worden begonnen met het onderzoeken van een reeks alternatieve mogelijkheden voor industriële lokaties, zoals: verschillende lokaties en grootte van het eiland (zie NSIG-studies en STUNET-studies), het nul-alternatief, en andere industriële oplossingen op het vasteland.

In het NSIG-rapport wordt steeds gesproken over een vergelijking tussen een industrie-eiland in de Noordzee enerzijds, en een „hypothetische” vestiging van dezelfde soort industrieën als van het eiland op het vasteland of op de Maasvlakte anderzijds. Naar onze mening dient een meer expliciete beschouwing (vooraf) plaats te vinden aangaande verschillende alternatieve industriële lokaties op het vasteland.

Van mogelijke alternatieve industriële lokaties is op dit moment nog niet zoveel bekend (met uitzondering van de Maasvlakte; zie hiervoor Nijkamp en Van Delft 7), maar des te meer is dit een reden om daar verder op te studeren (zie bijv. Milieukundig Studiecentrum Groningen 8). Tegelijkertijd moet worden gezegd, dat het industrie-eiland eveneens nog niet meer is dan een denk- en wensconstructie (alhoewel het als méér dan dat wordt gepresenteerd) van een aantal grote (bouw-)ondernemingen, die daarmee hun eigen „know-how” en ervaring via een goed opgezette public relationsmethode meer internationaal kenbaar willen maken. Ten aanzien van *alle* mogelijke alternatieven moet nog wel de nodige reserve in acht worden genomen en zal men voorlopig vooral in kwalitatieve termen moeten werken.

Voor een kwalitatieve evaluatie van het Noordzee-eiland is het zinvol om de volgende alternatieve industriële lokaties in aanmerking te nemen:

- I. Het *industrie-eiland* zoals voorgesteld door de NSIG.
- II. Een *klein industrie-eiland* in zee waarop de activiteiten

van hoogovens en het petrochemisch complex uit I in ieder geval ontbreken.

- III. Een lokatie op het industrieterrein van *Delfzijl/Eemshaven* en eveneens van *Den Helder*. Bij *Delfzijl* en *Eemshaven* is het terreinoppervlak resp. 611 ha en 560 ha, welke laatste nog tot 978 ha kan worden uitgebreid. Veel van de nodige infrastructuur is er reeds (elektriciteitsvoorziening, huisvesting, e.d.), behalve de belangrijke ethyleenpijpleiding met aansluiting op het Europese ethyleenleidingnet. Een precieze schatting van de mogelijkheden zou nader moeten worden bestudeerd (zie bijv. Milieukundig Studiecentrum Groningen 9).
- IV. Een lokatie verspreid over de terreinen van de *Maasvlakte*, *Moerdijk* en waar mogelijk van *Rijnmond*. Hier zijn toch ook velerlei mogelijkheden op tamelijk omvangrijke terreinen te realiseren.
- V. Een verspreide lokatie op de industrieterreinen van *Moerdijk en Vlissingen/Sloebied*. Ruimte voor industrievestigingen is ook hier zeker aanwezig, alhoewel niet van zeer grote omvang.
- VI. Daarnaast is een nog meer verspreide lokatie van industrieën denkbaar op de industriegebieden van *Delfzijl, Eemshaven, Moerdijk, Den Helder* en *eventueel Vlissingen/Sloebied* te zamen.
- VII. Ten slotte is ook het *nul-alternatief* nog een reële mogelijkheid, zeker gezien de discussies rond de wenselijkheid van een al of niet doorgaande economische groei. In het nul-alternatief vindt geen uitbreiding van bestaande industrieën of vestiging van nieuwe industrieën plaats.

Deze reeks is niet een uitputtende opsomming, maar is een serie reëel te achten mogelijkheden voor industriële lokaties. Andere mengvormen en alternatieven zijn zeer wel denkbaar. Voorlopig zal op basis van deze reeks een verdere kwalitatieve evaluatie worden uitgevoerd.

#### Een multi-criteria evaluatie van het industrie-eiland

Er is ondertussen heel wat informatie omtrent het industrie-eiland beschikbaar gekomen, en voor een groot deel heeft de NSIG zelf daartoe bijgedragen. De afweging van het eiland en de alternatieven door de NSIG is echter aan de magere kant. In de eerste plaats kiest ze op grond van enkele technisch-economische overwegingen voor het grote industrie-eiland in plaats van voor een kleinere versie ervan. In de tweede plaats weegt de NSIG tegen elkaar af het industrie-eiland en een verspreide lokatie van industrieën op het vasteland. Een cluster op het vasteland (i.c. de Maasvlakte) behoort in de ogen van de NSIG niet tot de mogelijkheden in verband met vooral technische en ecologische overwegingen. Deze afweging is meer gedetailleerd dan de eerste. Kostprijsverschillen vielen in deze afweging vooral uit in het voordeel van het industrie-eiland. Daarbij bleek dat de hogere grondkosten van het eiland nauwelijks van invloed waren op de kostprijsverschillen van de produkten. Het zijn juist de extra kosten van arbeid en van investeringen en de mindere kosten voor het vermijden van milieuvervuiling, voor koelwater, stroom en elektriciteit, die een zeer belangrijke rol spelen in deze verschillen. Daarmee is de keus voor het industrie-eiland door middel van deze afweging er een van technisch-(bedrijfs-)economische aard.

Toch is de informatiebasis van deze studie onvoldoende

7) P. Nijkamp en A. van Delft, *Multi-criteria analysis and regional decision-making*, Martinus Nijhoff, Den Haag, 1977.

8) Milieukundig Studiecentrum Groningen, *Milieuhygiënische consequenties van industriële ontwikkeling rond het Eems-Dollard estuarium*, Rijksuniversiteit Groningen, 1976.

9) Idem noot 8.

voor een maatschappelijke afweging, getuige ook het feit dat de STUNET heeft besloten om een gedeelte der berekeningen zelf uit te voeren. Voor een geïntegreerde afweging van alle alternatieven van industriële lokaties en voor alle alternatieve macro-economische en ruimtelijk-economische scenario's moeten de „impact”-gegevens van de genoemde 6 criteria en 7 alternatieven gedetailleerd op tafel komen. De verwerking van deze gegevens van alternatieven, criteria en scenario's tot relevante informatie voor beleids- en beslissingsmodellen kan plaatsvinden via recentelijk ontwikkelde multi-criteria analyses (zie bijv. Nijkamp en Van Delft) 10).

In het kader van een onderzoekproject in onze vakgroep zijn verschillende van de genoemde gegevens verzameld en systematisch verwerkt in een multi-criteria analyse. „Harde” kwantitatieve informatie, maar in tweede instantie ook informatie in ordinale en kwalitatieve vorm, werd daarbij gebruikt. Daarmee kan worden voorkómen dat de eindbeoordeling omtrent het industrie-eiland alleen wordt bepaald door de z.g. dictatuur van de „harde cijfers”. Voor een uitgebreide verslaglegging hierover verwijzen we naar ons rapport *Industrie-eiland in de Noordzee: aanzet tot een regionaal-economische visie* (november 1977). Op deze plaats willen we volstaan met een korte schets van een deel van de gevolgde werkwijze en de daarmee verkregen resultaten.

De essentie van de multi-criteria methode komt in het kort hierop neer: alle in aanmerking komende planalternatieven worden op basis van een aantal relevant geachte criteria onderling met elkaar vergeleken, al of niet gewogen. Deze criteria omvatten alle relevante beslissingsfactoren die voor al de planalternatieven van belang zijn en per alternatief van waarde (kunnen) verschillen. Aan deze criteria worden door de beslissingnemer(s) eventueel gewichten toegekend, waarmee dan de relatieve voorkeuren van de beslissingnemer(s) kunnen worden verdisconteerd in de evaluatieprocedure die dan volgt.

Eerst vindt een raming plaats van de *project-matrix* P (horizontaal staan de alternatieven, verticaal de criteria):

$$P = \begin{bmatrix} p_{11} & \dots & \dots & \dots & \dots & p_{1j} \\ \vdots & & & & & \vdots \\ \vdots & & & & & \vdots \\ \vdots & & & & & \vdots \\ p_{ji} & & & & & p_{jj} \end{bmatrix}$$

waarin elk element  $p_{ji}$  ( $j=1, \dots, J$ ; en  $i=1, \dots, I$ ) de waarde van criterium  $j$  voor alternatief  $i$  aangeeft. Daarnaast hebben we (eventueel) de *gewichtenvector*  $G^k$ :

$$G^k = \begin{bmatrix} g_1^k & \dots & \dots & \dots & g_j^k \end{bmatrix}$$

waarin elk element  $g_j^k$  het gewicht aangeeft dat beslissingnemer  $k$  toekent aan de uitkomst van criterium  $j$ . De invulling van P en  $G^k$  kan op verschillende wijzen geschieden, afhankelijk van de beschikbare informatie: *ordinaal* (rangordegetallen) of eventueel *kwalitatief* (aanduiding van bijv. „zeer goed”, „redelijk”, enz. en „zeer belangrijk”, „enigszins belangrijk”, enz. met behulp van formele symbolen).

Het is duidelijk dat de „hardheid” van de evaluatieresultaten afneemt naarmate „zachtere” informatie in de beschouwing wordt betrokken (althoewel via een stochastische analyse de betrouwbaarheid van de uitspraken kan worden onderzocht; zie ook Nijkamp) 11).

In het onderhavige probleem betreffende het Noordzee-eiland is de informatie verzameld op kardinale, ordinale en kwalitatieve wijze. Hierna zal echter alleen worden voortgeborduurd op een ordinale en kwalitatieve aanpak van dat evaluatievraagstuk.

De criteria worden opgesteld als batencriteria, d.w.z. hoe hoger de waarde voor een criterium des te beter is de „impact” van dit alternatief voor het desbetreffende criterium. Bij wijze van illustratie kunnen de project-matrix alsmede de gewichtensets behorend bij de drie onderscheiden scenario's nu als

volgt ordinaal worden ingevuld (men zie voor details Kutsch Lojenga en Nijkamp) 12):

$$P = \begin{bmatrix} 7 & 5 & 3 & 6 & 2 & 4 & 1 \\ 5 & 6 & 3 & 1 & 4 & 2 & 7 \\ 2 & 1 & 5 & 3 & 5 & 5 & 7 \\ 2\frac{1}{2} & 2\frac{1}{2} & 6 & 4\frac{1}{2} & 4\frac{1}{2} & 7 & 1 \\ 1 & 2 & 6\frac{1}{2} & 3 & 5 & 6\frac{1}{2} & 4 \\ 1 & 2 & 6 & 3 & 4 & 7 & 5 \end{bmatrix} \quad G^1 = \begin{bmatrix} 3 \\ 6 \\ 5 \\ 4 \\ 1\frac{1}{2} \\ 1\frac{1}{2} \end{bmatrix} \quad G^2 = \begin{bmatrix} 5 \\ 2 \\ 3 \\ 6 \\ 4 \\ 1 \end{bmatrix} \quad G^3 = \begin{bmatrix} 6 \\ 4 \\ 4 \\ 4 \\ 1\frac{1}{2} \\ 1\frac{1}{2} \end{bmatrix}$$

waarbij de alternatieven en de criteria onderscheiden in P hierboven reeds zijn aangeduid.

De eerste hier gehanteerde methode, die zich vanwege haar eenvoud in een nogal grote populariteit mag verheugen, is de z.g. „*expected value*”-methode (sommering per alternatief van de produkten van criteriumwaarde en gewicht). Het resultaat van de berekeningen is dat alternatief VI (verspreide lokaties) in alle drie gevallen op de eerste plaats eindigt, direct gevolgd door alternatief III. Het industrie-eiland belandt hiermee in de onderste regionen van de rangschikking.

Ook het resultaat met de z.g. *concordantie- en discordantiemethode* (paarsgewijze vergelijking van plannen op basis van gewichten en „impacts”) laat een soortgelijk beeld zien. Met de eerste gewichtenset krijgt het nul-alternatief de hoogste preferentie, en met de andere twee gewichtensets daarentegen staat alternatief VI weer vooraan. De plaats van het industrie-eiland in de preferentievolverde is dezelfde als bij de „*expected value*”-methode.

De resultaten van enkele methoden die met een kwalitatieve invulling van de project-matrix en de gewichtenset werken, laten een meer wisselend beeld zien waaruit over het algemeen het volgende kan worden geconcludeerd (in samenhang met de eerste twee methoden).

Voor de *eerste gewichtenset* zijn over het algemeen interessant het nul-alternatief en het alternatief met een sterke regionale spreiding van activiteiten (VI). In iets mindere mate biedt hier ook alternatief III reële mogelijkheden.

De *tweede gewichtenset* wijst in het merendeel van de resultaten van de verschillende methoden alternatief VI als meest gewenste oplossing aan, op de voet gevolgd door alternatief III en alternatief V. In het kader van een voorkeur voor een zo sterk mogelijke ruimtelijke spreiding van activiteiten is dit een vruchtbare keuze.

Door middel van de *derde gewichtenset* wordt de voorkeur in gelijke mate bepaald voor alternatief VI en het industrie-eiland alternatief, hetgeen in ieder geval betekent een nadruk op uitgebreide en doorgaande economische groei. Deze uitkomst lag in de lijn der verwachtingen bij deze gewichtenset.

Daarnaast kan worden geconcludeerd dat in deze evaluatie over het algemeen afvallen de alternatieven II en IV, en dat alternatief V eveneens niet veel kans van slagen heeft. Over blijven dus de alternatieven VI (sterke regionale spreiding), VII (nul-alternatief), I (industrie-eiland) en III (regionale spreiding), en wel ongeveer in deze volgorde van preferentie.

Op grond van de resultaten van de gebruikte multi-criteria methodiek en de informatie aangedragen voor het evaluatiekader kunnen nu enkele (voorlopige) algemene conclusies t.a.v. het industrie-eiland worden gepresenteerd.

## Conclusies

Het Noordzee-eiland is één van de mogelijke ontwikkelingsalternatieven voor de verdere ruimtelijke vormgeving aan en industriële groei van de samenleving. Het is een reëel alternatief en zeker geen fictie: het plan getuigt van visie en durf.

10) Idem noot 7.

11) P. Nijkamp, *Theory and application of environmental economics*, North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1977.

12) Idem noot 4.

Dit neemt echter niet weg, dat er aan dit plan verschillende nadelen zijn verbonden (bijv. omvangrijke milieuvervuiling, toeneming regionale ongelijkheden). Uit dien hoofde alleen al zijn andere alternatieve industrielokaties de moeite van bestudering waard. Het is nu nog te vroeg om te zeggen hoe voor elk alternatief de voordelen de nadelen overtreffen en welke van de alternatieven de meest verkieslijke is. Afgezien van meer gedetailleerde informatie omtrent het eiland zelf en over de alternatieven is dit mede afhankelijk van een hele reeks exogene ontwikkelingen. Men denke hierbij alleen al aan de omvang en richting van de groei van de wereldhandel, de ontwikkeling van de energiesituatie in het Westen, de ruimte voor het doen van zeer grote investeringen, de regionaal-economische ontwikkelingen, enz.

Zeker bestaat de mogelijkheid dat het Noordzee-eiland in de toekomst kan dienen om fricties op het gebied van milieu en ruimtelijke ordening op te vangen, althans wanneer de economische en industriële groei doorzetten. Anderzijds moet men ook inzien dat de alternatieven die een meer ruimtelijk gespreide industriële groei beogen, reële perspectieven bieden, met name in regionaal sociaal-economisch opzicht. De waarde hiervan moet niet worden onderschat. In een tijd dat veel bedrijven bij de overheid aankloppen om steun kan een dergelijke economische impuls wellicht veel problemen helpen verlichten of voorkómen door middel van de uitstraling, die van een zo groot project uitgaat.

Voorlopig kan daarom niet anders worden geconcludeerd

dan dat, gegeven de vele onzekerheden, het plan „in reserve” moet worden gehouden als een reële mogelijkheid voor industriële vestigingen en dat het op grond van de nu ter beschikking staande informatie (nog) niet mag worden verworpen. Dit „in research” houden betekent dat een periode aanbreekt waarin de consequenties van het eiland en die van andere alternatieve lokaties diepgaand kunnen worden onderzocht. Ook kunnen in deze reserveperiode de huidige onzekerheden in het beslissingskader ten aanzien van de planalternatieven worden geëlimineerd en kan verder worden gezocht naar meer definitieve kandidaatvestigings voor het eiland.

Een van de overwegingen voor de bouw van een Noordzee-eiland is dat het eiland een grote bijdrage zou kunnen leveren aan de oplossing van veel problemen op het terrein van milieu en ruimtegebruik. Toch moet men beseffen, dat hierdoor tevens nog veel meer extra problemen kunnen ontstaan wanneer niet tegelijkertijd het facettenbeleid van toepassing zou worden verklaard voor het Noordzee-eiland (en voor alle andere „off-shore”-activiteiten). Aan de overheid nu de taak haar regionaal sociaal-economische doelstellingen meer expliciet en concreet te maken, zodat een maatschappelijk verantwoorde beslissing omtrent industriële groei op het vasteland en op zee kan worden gerealiseerd.

F.J. Kutsch Lojenga  
P. Nijkamp

## Vacatures

Functie: Bij: Blz.:

### ESB van 1 februari

Beleidsmedewerkers (mnl./vrl.) (economisten of bedrijfskundigen)	Ministerie van Economische Zaken	112
Econoom met belangstelling voor de regionale aspecten van de economische ontwikkeling	Gewest 's-Gravenhage	116
Econoom (Macroeconomische en bedrijfs-economische ontwikkelingen)	NIVAG Den Haag	120
Wetenschappelijk medewerkers (mnl./vrl.) (kwantitatief-economisch c.q. econometrisch onderzoek)	Ministerie van Economische Zaken (Centraal Planbureau)	127
Medewerker (mnl./vrl.)	Ministerie van Sociale Zaken afd. Financiering Sociale Verzekeringen	127
Plv. hoofd afd. Internationale zaken (mnl./vrl.)	Ministerie van Binnenlandse Zaken (t.b.v. de Directie Overheidspersoneelszaken)	II
Economisch beleidsmedewerker (mnl./vrl.)	Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (t.b.v. de Directie Bouwnijverheid, afd. Bouweconomie)	II
Financieel accountant	Dow Chemical (Nederland) BV	128
Regionaal econoom (m/v)	Samenwerkingsorgaan agglomeratie Utrecht	III

### ESB van 8 februari

Sociaal wetenschappelijk onderzoeker	Gemeentesecretarie Eindhoven, Hoofdafdeling onderzoek en statistiek	146
Econoom ten behoeve van de marketing	Centrale directie PTT	153

Accountant (mnl./vrl.)	Ministerie van Landbouw en Visserij	154
Bedrijfs-econoom (mnl./vrl.)	Centraal Bureau voor de Statistiek, Afdeling bedrijfsadministratie en comptabiliteit	154
Econoom (mnl./vrl.)	Ministerie van CRM Afdeling algemene economische vraagstukken	154
Beleidsmedewerker (mnl./vrl.)	Ministerie van Verkeer en Waterstaat Directoraat-Generaal van het verkeer, afdeling internationaal wegvervoer, bureau tarieven en fiscale zaken	155
Econometrist (mnl./vrl.)	De Nederlandsche Bank NV (Studiedienst)	155
Financieel-economisch adjunct-directeur	Gemeentelijke Sociale Dienst, Gemeente Enschede	156
Wetenschappelijk programmeur (m/v)	Rijksuniversiteit Leiden, Centrum voor onderzoek van de economie van de publieke sector	156
Medewerker (mnl./vrl.)	Vereniging van Nederlandse Gemeenten Adviesafdeling Financiële en Economische Zaken	II
Chef sectie statistiek	Sociale Verzekeringsraad Fondsenbeheer, Administratie en Statistiek	III
Ervaren economisch onderzoeker (m/v)	Gemeente Rotterdam, Economische zaken	IV

### ESB van 15 februari

Econoom voor de informatievoorziening t.b.v. het interne sociale beleid	Centrale Directie PTT	II
Ervaren algemeen econoom	ETI Utrecht	III
Gewoon hoogleraar (m/v)	Landbouwhogeschool Wageningen	III
Adjunct-directeur (m/v)	Adviesbureau voor kwaliteitsbeleid en beslis-kunde Ir. J. van Ettinger-J. Sittig BV	IV



# Het Noorden in nationaal perspectief

PROF. DR. N. TIEMSTRA

*In het voorjaar van 1977 verscheen in het kader van het „ Integraal Structuurplan Noorden des Lands” een rapport van de Werkgroep Integrale Planning, getiteld: Het Noorden in nationaal perspectief. Dit 440 bladzijden tellende rapport wordt in het onderstaande besproken door Prof. Dr. N. Tiemstra, gewoon hoogleraar bedrijfs-economie aan de Katholieke Hogeschool Tilburg, voordien directeur van de toenmalige Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie en een van de initiatiefnemers tot de stichting van de Federatie van Noordelijke Economische Instituten. Hij is van oordeel dat, mede omdat z.i. geen optimaal gebruik is gemaakt van de veelal uitstekende voorstudies en -analyses van de werkgroepen van de Stuurgroep ISP en van de FNEI, het rapport zich kenmerkt door te veel algemeenheden, vage beleidsaanbevelingen en zelfs conflicterende constatering en wensen. Deels acht schrijver dit helaas onvermijdelijk indien men de problematiek van en het beleid voor een zo heterogeen landsdeel als „Noord” moet gaan samenvatten.*

## Inleiding

In maart 1977 publiceerde de *Werkgroep Integrale Planning* (WIP), in 1974 ingesteld door de *Stuurgroep voor het Integraal Structuurplan Noorden des Lands* (S-ISP) het rapport: *Het Noorden in nationaal perspectief*. Het betreft hier Deel 1. Een aantal sectorverkenningen waarin de betrokken departementen hun beleidsvisie hebben geformuleerd, heeft een plaats gekregen in Deel 2. Het hier aan de orde komende Deel 1 weegt meer dan een kilo en telt 440 bladzijden.

Voor de waarschijnlijk zeer vele vreemdelingen in het Jeruzalem van de Noordelijke problematiek en beleidsvorming lijkt het nuttig eerst een beeld te schetsen van hetgeen plaatsheeft in het vlak van onderzoek en beleidsvoorbereiding. Het te exploreren bos wordt namelijk door steeds meer bomen aan het oog onttrokken.

In de *Nota Noorden des Lands 1972* 1) werd voor het eerst gesproken van een Integraal Structuurplan (ISP): het was er bij het stimuleringsbeleid tot dan vooral om gegaan de *structurele werkloosheid* te bestrijden, vertrekoverschotten tegen te gaan en een gunstig vestigingsklimaat in de ruimste zin te bevorderen. Centraal zou echter komen te staan *de rol* die het Noorden in Nederland moest vervullen. Daarbij werd

bijvoorbeeld gedacht aan de ontlasting van een overvolle Randstad, „waar congestie en milieuvuiling het leven voor velen lang niet zo plezierig maken als in het Noorden” (! N.T.). Een meer fundamentele oplossing van de problematiek vroeg om een *integrale planning*, in dit geval om een ISP voor het Noorden. Op 1 mei 1973 werd daartoe de Stuurgroep ISP Noorden des Lands geïnstalleerd door de toenmalige minister van Economische Zaken, Mr. Drs. H. Langman. Het huiswerk dat de minister op gaf, kwam erop neer begin 1976 een „breed, gefaseerd en flexibel beleidsplan” gereed te hebben, „dat de besluitvorming van rijk en provincie vergemakkelijkt”. Het op integraal onderzoek gebaseerde ontwikkelingsplan zou voor een aantal sectoren een lange-termijnplanning moeten behelzen inclusief concrete taakstellingen, wijzen van uitvoering, aanbevolen instrumenten alsmede een kostenraming. Voorzitter van de S-ISP is Drs. S. Miedema, algemeen secretaris is Drs. D. Cools (Min. EZ); voorts zijn een groot aantal departementen en vier provincies (ook Overijssel) vertegenwoordigd.

De *eerste onderzoeksfase* had een oriënterend karakter. Drie werkgroepen: beleidsdoelstellingenanalyse Noorden (Miedema), systematische inventarisatie van studies en plannen inzake het Noorden (Van der Maden) en bevolkingsaspecten (Hellinga), rapporteerden snel, nl. op 31 januari 1974 (de laatstgenoemde werkgroep bracht 17 oktober 1975 nog een eindverslag uit).

Mede dank zij de aanbevelingen in deze rapporten werd een *tweede fase*, die van het voortgezet onderzoek, ingeluid. Daartoe werden in 1974 ingesteld de Werkgroep Integrale Planning op Nationaal Niveau (WIP, voorzitter Prof. Dr. C.A. van den Beld), en op Noordelijk niveau de Werkgroepen voor respectievelijk Economische, Ruimtelijke en Sociaal-Culturele Ontwikkeling alsmede *Inspraak*. Ook een milieuonderzoekproject ging van start.

Met de instelling in 1976 van de werkgroepen voor respectievelijk Sociaal-Economisch Beleid en Sociaal-Cultureel Beleid werd de *derde fase* begonnen.

De WIP kreeg als taak het uitwerken van een *relatieschema* van de hoofdelementen voor het ISP — in de vorm van een min of meer pragmatisch integraal model — ten einde meer inzicht te krijgen in de onderlinge samenhangen tussen de hoofdelementen. Voorts: het opstellen van extrapolaties van beschikbare indicatoren voor zoveel mogelijk beleidssectoren ten behoeve van de invulling van het relatieschema. Het hier aan de orde komende rapport dient een *onderbouwing* te bieden voor de *beleidsvoorstellen*, nader uit te werken door de al genoemde beleidsgroepen, dit ten behoeve van het *beleidsplan*. Het rapport — en dat moet men bij de beoordeling ervan wel beseffen — moest met name een geïntegreerde schets van de belangrijkste ontwikkelingen geven. Ten einde

1) *Nota Noorden des Lands 1972*, Tweede Kamer der Staten-Generaal, stuk 12010.

een brug te slaan naar het beleidsplan, zijn in het rapport wel globale *beleidsuggesties* opgenomen.

Inmiddels heeft de Werkgroep Sociaal-Economisch Beleid voor het Noorden des Lands vrij snel een 41-tal aanbevelingen (geen concrete projecten) geformuleerd. Deze zijn door middel van een uitvoerige *toetsingsprocedure* voorgelegd aan organisaties, instellingen, plaatselijke en provinciale bestuurders en politici alsmede aan particulieren in het Noorden. Concreet is eigenlijk alleen de verwachting dat tot 1980 ca. 20.000 extra arbeidsplaatsen in dit landsdeel moeten worden gecreëerd om de regionale component in het geraamde werkgelegenheidstekort van 55.000 arbeidsplaatsen weg te werken. De uitgezonden (eenvoudige) enquêteformulieren zijn door omstreeks 2.900 inwoners van het Noorden ingevuld en geretourneerd. Het bleek niet mogelijk discussiebijeenkomsten te organiseren, zodat helaas geen mondelinge toelichtingen (bijv. ten aanzien van hetgeen zonder meer onuitvoerbaar zou zijn) konden worden gegeven.

De indruk bestaat dat de meeste aanbevelingen wel weerklank vonden, met uitzondering van het eventueel extra steunen van bedrijfsvestigingen in grote stimuleringskernen. Daartoe uitgenodigd werden door de geënuquëerden tal van suggesties gedaan, waarvan de ter hand te nemen export van Friese klokken al direct positieve en wellicht wat geamuseerde aandacht in de pers kreeg. Maar er werd bijvoorbeeld ook gepleit voor subsidiëring van researchuitgaven, en zo'n suggestie, al is ze dan niet origineel, laat zich, dunkt mij, zinvol nader uitwerken in het licht van wat nu al ter zake mogelijk is. De Werkgroep gaat overigens de suggesties per regio en per bedrijfssector verder uitwerken.

#### **Integraal: voorlopig nog een wensdroom?**

Ter zake van het ISP — uitdrukkelijk gepresenteerd als een *experiment* van de rijksoverheid en het Noorden — dient het begrip „integraal” blijkens de installatierede van Minister Langman 2): a. betrekking te hebben op een sectorale aanpak; b. het beeld per sector en de onderlinge samenhang der te beschouwen sectoren te schetsen; c. de integrale beïnvloeding van de ontwikkeling in de regio's te formuleren.

De „*procedure*” zou, globaal, als volgt zijn. De WIP zou een *relatieschema* van de hoofdelementen voor het ISP uitwerken, in de vorm van een in zekere mate pragmatisch integraal model. Ze zou verder, als eerste aanzet voor de opstelling van een ontwikkelingsanalyse voor het Noorden, de te verwachten ontwikkelingen in zoveel mogelijk beleidssectoren aangeven aan de hand van beschikbare *indicatoren* voor een aantal beleidsterreinen. Het werk van WIP, facetgroepen en departementen zou op grond van de door de WIP ontwikkelde methodiek uitmonden in een *integrale ontwikkelingschets*. Vervolgens een *inspraak- en toetsingsprocedure*. Ten slotte het eigenlijke *plan*, omvattende doelstellingen en instrumenten voor alternatieve ontwikkelingen.

Het heeft (nog) niet zo mogen zijn. Belangrijker dan de circa twee extra jaren die de onderzoekfase vergde (er is in die periode veel werk verzet), is het feit dat het onderhavige WIP-rapport eerder een integrale (?) ontwikkelingsanalyse is dan een integrale beleidsplanning 3). Uiteraard is het ISP ook niet wezenlijk in 1977 in werking getreden, zoals de bedoeling was.

Nu vraagt een methodiek als het opbouwen van een integrale visie uit de resultaten van facetactiviteiten om interpretatieproblemen. Het knelpunt is er een van *methodologische* aard: we hebben de integrale beleidsplanning nog niet onder de knie. Zo kon (of moest?) het gebeuren dat bijvoorbeeld binnen de Werkgroep Economische Ontwikkeling (WEO) de taakomschrijving: een ontwikkelingsschets produceren op sociaal-economisch gebied voor het Noorden tot 1980/85 bij ongewijzigd beleid, tot verschillen van opvatting leidde.

Uiteindelijk is een concrete, „workable” oplossing gekozen: enquêteer het bedrijfsleven omtrent de investeringsvoorstellen en werkgelegenheidsmutaties (nieuwe arbeidsplaatsen

bij stijgende beroepsbevolking en migratiesaldo-nul), alsmede omtrent knelpunten. Het alternatief was: één volkomen andere aanpak van de Noordelijke problematiek, maar dan werd, gegeven de tijdschema's (en beschikbare kennis!) te veel overhoop gehaald. Essentieel was dat de Stuurgroep op 6 november 1975, gegeven de beschikbare studieresultaten, de relatieve achterstand van het Noorden op sociaal-economisch terrein als belangrijkste knelpunt op middellange termijn en als kernthema voor de Werkgroep SE-Beleid aanwees.

Dr. Zoon heeft er onlangs op gewezen 4) dat de Stuurgroep daarmede „bewees” voor de besluitvorming de integrale benadering niet nodig te hebben. Ergo: het voorgestelde sociaal-economische beleid kreeg als hoofddoelstelling: versterking van de SE-structuur en een daarmee samenhangend hoger niveau van werkgelegenheid in kwantitatieve en kwalitatieve zin 5).

Ik wil wel de hoop uitspreken dat de facetwerkgroepen in hun verdere studies, in (noodzakelijk) onderling overleg, breder zullen opereren dan de respectieve economische, sociale en ruimtelijke kaders aangeven en het (integrale) uitgangspunt zullen trachten te blijven benaderen. Het laat zich zeer wel denken dat de ISP-groepen systematisch gaan onderzoeken in hoeverre uit de *ervaring*, te verkrijgen bij uitvoering c.q. toepassing van niet-integraal, wellicht „traditioneel” beleid en beleidsinstrumentarium, gaandeweg een meer integrale aanpak kan worden ontwikkeld.

#### **Het rapport**

Het rapport van de WIP (Deel I: Het Noorden in nationaal perspectief) bevat, naast een „Ten geleide” van de voorzitter van de S-ISP, Drs. S. Miedema, en een inleiding, de volgende hoofdstukken: 1. Samenvatting; 2. Nationale ontwikkelingen en knelpunten; 3. De regionale ontwikkeling; 4. Het Noorden. Verder: Bijlagen.

De *algemene indruk* is er een van teleurstelling. De WIP had zich heel wat moeite kunnen besparen door in een klein rapport uiteen te zetten dat voorlopig gewoon nog geen integrale beleidsplanning naar de regio toe mogelijk is. Eigenlijk is het *tweede deel*: departementale sectorverkenningen, veel aardiger. Tien departementen hebben bijdragen geleverd. Diepte en reikwijdte verschillen. Sommige bijdragen zijn duidelijk meer „verkenning” (globaal) dan andere. Ook hier moest de idee van 1975 worden verlaten: een uniforme beschrijving van probleemstellingen, doelstellingen, instrumenten, maatschappelijke krachten, indicatoren, relatieschema's, ontwikkelingen 1950-2000, knelpunten en problemen. Uiteindelijk is het accent verlegd naar een verkenning van knelpunten en naar beleidsuggesties. Een (kort) rapport I had al in hoge mate kunnen steunen op het in II bijeengebrachte materiaal.

Een andere algemene opmerking is dat de hoofdstukken 2 en 3 (bijna 180 bladzijden!) in feite overbodig zijn. Het materiaal is reeds vervat in beschikbare CPB-stukken en het had hoogstens kunnen worden samengevat. Genoemde hoofdstukken zijn helaas op verschillende punten griezelig algemeen en ongenueanceerd, en bevatten daarnaast nogal wat foutjes. Enkele voorbeelden met betrekking tot *hoofdstuk 2* (De ontwikkeling 1950-1975). De relatieve prijsdaling van auto's is mogelijk gemaakt door „economics of scale” (neen:

2) De installatierede van de toenmalige Minister Langman is gepubliceerd in de *Nederlandse Staatscourant* van 3 mei 1973.

3) Werkgroep Integrale Planning ISP, *Het Noorden in nationaal perspectief*, I, blz. 11, maart 1977.

4) J.H. Zoon, Komt er wel een ISP?, *Beleid & Maatschappij*, nr. 9, 1977, blz. 241-247.

5) *Het sociaal-economisch beleid voor het Noorden des Lands*, voortgangsrapport met hoofdlijnen voor een beleidskoers, 's-Gravenhage, 1976, blz. 2.

„economics”) (blz. 39). Bestudering bijvoorbeeld van de in 1972 in Cambridge gepubliceerde studie van C. Pratten zou tot een genuanceerder formulering hebben geleid. De drang tot het verwerven van meer politieke en maatschappelijke vrijheden en tot meer inspraak is na 1970 verflauwd (? N.T., blz. 44). De blz. 46 t/m 60 bevatten talrijke tabellen met betrekking tot verschillende perioden tussen 1950 en 2000. Die op blz. 49 draagt voor „ziekteverzuim mannen” van 1975 af het statistische symbool — nul; voor leegstand-woningen zijn van 1980 af geen gegevens (verwachtingen) opgenomen. Bij de kerngegevens omtrent cultuur, recreatie en volksgezondheid ontbreken nogal wat gegevens. Op blz. 61 wordt gesteld dat een van de belangrijkste verworvenheden van de verstreken 25 jaar de beheersing van de (private) bedrijfssector leek te zijn. Wel begrijpelijk, niet gelukkig geformuleerd. Op blz. 62 valt te lezen: „Een complicerende factor is onze aardgasrijkdom: deze maakt de gulden sterk, maar daardoor onze concurrentiepositie zwak, hetgeen verlies van arbeidsplaatsen in de hand werkt”. Zo’n zin bijvoorbeeld in een afstudeerwerkstuk van een student gaat eruit. Bij noot 2 daaronder zij opgemerkt dat de Nederlandse Bank echt nog De Nederlandsche Bank is.

De *algemeenheden* blijven zich opstapelen. Of het nu de hoop op nieuwe aardgas- of olievondsten is (weten c.q. verwachten de overheid en de oliemaatschappijen eigenlijk wel hetzelfde?) (blz. 64), de komende „overvloed aan afgestudeerden”, waarvan „sommigen”... „een inkomensnivellerende naar Amerikaans voorbeeld” verwachten (blz. 66), de te verwachten stallings- en parkeerproblemen in de oudere stadsdelen (zijn er al lang, blz. 67), de wens naar een „tweede huis... in steeds grotere kringen” (blz. 68), en last but not least, „De toegenomen voorkeur voor law and order” (! blz. 69), je kunt er zo weinig mee doen. De eventuele relatie tussen bevolkingsomvang en welvaart wordt op blz. 72 alleen genoemd; hierop had toch wel wat meer kunnen worden ingegaan, te meer omdat de Werkgroep Bevolkingsaspecten-ISP een versterkte bevolkingsgroei in het Noorden zonder meer op grond van zo’n relatie niet kon aanbevelen.

Op blz. 77 blijkt dat wij geen recessie of depressie doormaken, maar een crisis. Onze modellenbouwers mogen weten dat de snelle uitbreiding van de *industriële werkgelegenheid* in het verleden te danken is geweest aan de gunstige internationale conjunctuur en de lage arbeidsinkomensquote (blz. 84). Op blz. 88 ontbreekt een definitie van volledige werkgelegenheid en wordt gesteld dat creatie van arbeidsplaatsen eigenlijk alleen nog zal plaatshebben in de *dienstensector*. Met mijn collega Arie van der Zwan 6) ben ik het volkomen eens dat de vaak toegepaste (domme, N.T.) lineaire extrapolatie van de werkgelegenheidsontwikkeling in die sector niet ongevaarlijk is. Wat op dit gebied heeft plaatsgehad, heeft eerder (vooral in de niet-commerciële dienstensector) een verhoogd aanbod op de arbeidsmarkt uitgelokt dan dat daardoor (deels) de uitstoot uit de industrie is opgevangen. Nieuwe rendabele diensten zullen sterk afhankelijk blijven van nieuwe hoogwaardige industriële activiteiten. Bij het spanningsveld prijsontwikkeling/productiviteitsontwikkeling in bepaalde dienstensectoren en het geleidelijk overnemen van bepaalde tertiaire activiteiten van de industrie moeten vraagtekens worden geplaatst.

Enfin, blz. 90 bevat een grote waarheid: „Wat het beleidsplan zou moeten omvatten is nog niet volledig duidelijk”. Neen, ook na de zeer globale schets van de ontwikkelingen 1950–1975 en 1975–2000 blijft het (ter zake van beleidsproblemen en knelpunten) zeer algemeen. Zelfs de redactie laat te wensen over: blz. 96: „nieuwe groepen van reizigers worden aangeboord”; blz. 99: „automobiliteit”. En: wat is nu precies „een relatief dicht wegennet” (blz. 99), en „een rigoureuze spreiding van werktijden, weekends en vakantieperioden” (blz. 100)? Het mag dan wel zo zijn (blz. 121) dat „meer en meer... het besef (is) gegroeid dat niet alleen de eisen van de arbeidsmarkt de vraag naar meer en langer onderwijs mogen bepalen”, hier is een kans gemist de zeer gebrekkige aansluiting tussen beide in de praktijk te signaleren. Onder „Volksge-

zondheid” wordt gesteld (blz. 131) dat de huisarts in ere wordt hersteld; het accent wordt gelegd op het eerste echelon. Welke zijn nu steeds de feiten, de gedachten en de plannen? Paragraaf 2.3: „De weg naar 1980 en daarna” is achterhaald, zelfs door hetgeen slechts met betrekking tot 1980 als mogelijkheden is gesteld. De betekenis van de Wet Selectieve Investeringsregeling lijkt mij overschat (blz. 139).

Ook *hoofdstuk 3* (De regionale ontwikkeling) bevat bekend materiaal; zie hoofdstuk V van „De Nederlandse economie in 1980”, CPB. Bij herhaling heb ik reeds betoogd dat *landsdelige analyses* en *overzichten* geen houvast bieden voor concreet regionaal beleid. Het wordt vermoedend hierop te blijven hameren. Het Noorden is noch qua structuur der bedrijvigheid, noch functioneel, noch cultureel, noch bestuurlijk een eenheid. De provinciale en subprovinciale analyses van ETI’s en Federatie van Noordelijke Economische Instituten (FNEI) zijn hard nodig. Ik wil niet muggegiften, maar waarom in het overzicht omtrent de stand van zaken omstreeks 1960 een waarde van 32% „dus meer dan een vierde” genoemd, en niet circa een derde (blz. 146)? Slechts zelden wordt een ontwikkeling naar provincie gesignaleerd, zoals bijvoorbeeld de Friese migratiestromen (blz. 153). Omtrent de *onderlinge verwevenheid* van regio’s (blz. 152) is inderdaad slechts een onvolkomen maatstaf aanwezig (gewicht der vervoerde goederen), maar het is in ieder geval iets, dus waarom niet meegenomen? In de aan de gang zijnde Noord- en Midden-Limburgse studie is dit wel gebeurd.

Bij het lezen van de *kenmerkende der afzonderlijke regio’s* krijgt men de indruk (blz. 181: Zuid) dat de nabijheid van een krachtig industrieel centrum de arbeidsmarkt en vestiging van bedrijven nadelig beïnvloedt. Mij dunkt dat het Noorden nu juist over de grens een dergelijke regio ontbeert.

Ten aanzien van de perioden na 1975 wordt rekening gehouden met een verminderde *migratiegeneigdheid* der actieven wegens de grotere economische onzekerheid. Zeer belangrijk is in dit verband of er in de periode tot 2000 nog iets terecht kan komen van overdraagbare pensioenrechten bij verandering van werkkring.

Omtrent de relatief grote *fluctuaties* in de *werkgelegenheid* in de regio’s zouden voldoende gegevens na 1966 ontbreken. Toch is er echt wel wat recent materiaal voorhanden, bijvoorbeeld met betrekking tot drie Limburgse deelregio’s. Helaas is hier weer het belangrijke begrip „*conjunctuurgevoeligheid*” niet toegelicht en toegepast (blz. 189). De paragraaf: „De regionale ontwikkeling bij het aanvullend beleid” (blz. 199 e.v.) zal ik maar laten voor wat ze is.

Aardiger is paragraaf 3.6, waarin een poging is gedaan het *effect* van de *stimuleringspremies* in de zin van een verschuiving van investeringen in de nijverheid tussen landsdelen te benaderen, en wel via de tussenweg van het prijsreductie-effect der premies. De benadering moest wederom zeer globaal zijn: geabstraheerd is van de invloed van andere instrumenten (en dat is nogal wat), alsmede van het feit dat de premies veelal een positief effect hebben op het nationale investeringspeil. In de periode 1970–1974 zou het investeringseffect positief zijn geweest voor Noord (850 mln.) en Zuid (650), en negatief voor West (–1150) en Oost (–350). De toelichtende tekst bevat wel twee hinderlijke fouten: op blz. 204 moet stimuleringsbeleid stimuleringsgebied zijn, op blz. 207 leze men investeringen in plaats van vestigingen. En wat er kan gebeuren indien een verschuiving van industriële investeringen ad f. 1,5 mrd. naar Noord ten laste van overige landsdelen optreedt, kan men lezen in de tabel op blz. 208. Tegenover een toeneming van het arbeidsvolume met 11.700 manjaren moeten bijvoorbeeld Oost, West en Zuid de werkloosheid zien stijgen met resp. 900, 1.700 en 1.200 manjaren. Ze zullen wel tegen zijn.

6) A. van der Zwan, Macro-economische risico-analyse en risico van de macro-economische analyse, *ESB* van 2 november 1977, blz. 1076–1079.

Het ruim 150 bladzijden bevattende *vierde hoofdstuk*, kortweg: Het Noorden, is in feite helaas een naast elkaar plaatsen van soms interessante, maar ook: losse opmerkingen. Er heeft duidelijk *geen afweging op onderlinge consistentie* plaatsgehad. De hoofdmoot (naast een inleiding en een stukje over NO- en NW-Overijssel) bevat de ontwikkelingen per sector: bevolking, bedrijven, arbeid, milieuhygiëne, verkeer en vervoer, huisvesting, landinrichting, overige ruimtelijke aspecten, onderwijs, cultuur en recreatie, maatschappelijke dienstverlening, volksgezondheid.

Door het hele stuk heen loopt de duidelijke Noordelijke *aversie* tegen een *overloopfunctie* annex het *spreidingsbeleid*. Voorzichtig wordt gesteld (blz. 221): nader zal moeten worden gezien hoe het (binnenlands positief) migratiesaldo (1975/2000) van 65.000 personen (CORBEP; extrapolatie van de ontwikkeling 1970/1974 geeft een veel hoger saldo) in het Noorden kan worden opgevangen. Toch moet mij van het hart dat er wel veel vraagtekens worden geplaatst bij een eventueel positief effect op inkomens en arbeidsproductiviteit van zo'n extra aanwas (blz. 223). Er zijn in dit verband studies verricht die anders doen vermoeden. Daarnaast zijn de intra-regionale effecten der migratie erg belangrijk. Over „arme” en „rijke” gemeenten wordt helaas niet gerept.

De uitspraken over de ontwikkelingen waarmee het beleid rekening zal moeten houden, zijn meer dan eens *strijdig*. Als ik iets mag samenvatten: wel graag snel groeiende overheidsdiensten, voorzichtig aan met een positief migratiesaldo, instandhouding van voldoende rust en ruimte, zorg over de geringe bevolkingsdichtheid, verbetering van het daardoor veroorzaakte, deels te lage voorzieningenniveau, enz. De „conjunctuurgevoeligheid” van het Noorden wordt niet toegeschreven aan de structuur van het bedrijfsleven, maar in verband gebracht met de perifere ligging (er ontbreekt m.i. een Roergebied in de buurt) en de relatief ruime arbeidsmarkt, dus gereduceerd tot een overloopvraagstuk (blz. 231, 232). Een vlotte conclusie. Pas op blz. 240 komt het ontbreken van een „dynamisch achterland” ter sprake.

Ieder sectoroverzicht wordt afgesloten met *beleidsuggesties*, helaas ook weer erg algemeen en niet gekwantificeerd, al was het maar in een orde van grootte ter overdenking. De Noordelijke industrie moet met name worden gestimuleerd door de stimulering van de nationale economie (als zodanig juist). Hoe? Zie de *Nota inzake de selectieve groei* en de voorgestelde Wet Investeringsrekening met regionale component (blz. 244). Het proces (overloop van activiteiten) verloopt dan weer via krapte op de „westelijke” arbeidsmarkt en deconcentratie (doe er zo maar wat mee). En met: selectieve ontwikkeling van het toerisme (blz. 250). Maar: de bijdrage van toerisme aan de economische structuur mag niet worden overschat. Het gaat hier dan over de dienstensector die met name een kwartaire impuls is toegedacht. Op blz. 257 (landbouw) is niet geheel duidelijk of de verwachte uitstoot van bijna 1.000 arbeiders per jaar als geheel een werkgelegenheidsprobleem vormt (zijn ze allen beneden de 65 jaar?).

Het heeft geen zin door te gaan algemeenheden te citeren als „een actiever acquisitiebeleid”, „overheidsdeelneming”, „premiëring van hoogwaardige arbeidsplaatsen”, „humanisering van de arbeid”, enz. De stad Groningen zal in belangrijke mate de bevolkingsgroei moeten opvangen (blz. 285). Maar dan moet men er wel willen wonen en wat de nieuwe woongebieden daar betreft is morfologisch nagenoeg alles gedaan dit te voorkomen. Ook Leeuwarden mag overigens wel voorzichtig zijn. Een expositie van de spreiding van de bevolking per gemeentegroep (blz. 293) betekent niet dat daarmee het urbanisatiepatroon is gegeven.

De rest van hoofdstuk 4 (wij zijn dan in het algemeen bij de verschillende voorzieningen terechtgekomen) is een bijna voortdurend variëren op een zin op blz. 304: „Het Noorden verkeert vanwege de relatief geringe bevolkingsdichtheid in een kwetsbare positie”. Echter: liever geen belangrijke migratie-impuls (zo dat mogelijk zou zijn), maar (kostbare, N.T.) oplossingen binnen de bestaande structuur (overigens nergens

globaal gekwantificeerd). Soms kan de lezer gelukkig ook glimlachen. Op blz. 311 verluiddit het dat de regering, om verschraving van de informatievoorziening tegen te gaan, individuele steunverlening aan bladen mogelijk wil maken. Maar vanuit het Noorden zijn nog geen aanvragen hiertoe binnengekomen. En: de Noorderling (blz. 372) beoordeelt zijn gezondheidstoestand relatief gunstig (kan men dat zelf?).

Bij het lezen van blz. 364 moet een ieder die de laatste 25 jaar heeft gemeend iets te hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van het Noorden wel moedeloos worden: er hebben zich daar dezelfde snelle veranderingen voorgedaan als men op het nationaal niveau kon waarnemen. Dan geen specifiek beleid? Toch wel, er zijn natuurlijk ernstige knelpunten. En van de bejaardenzorg tot de zeehavenactiviteiten, van de (psychologische) afstand West-Noord tot de noodzakelijke forse investeringsinjecties en het wegnemen komen (soms letterlijk) dezelfde constatering en aanbevelingen naar voren die al te vinden zijn in de rapportenstapel van enkele decennia oud.

## De onderbouw

De fijnproever vindt in de bijlagen nadere informatie over prognoses en gebruikte econometrische modellen. Uiteraard is gebruik gemaakt van het *Regionale Arbeidsmarktmodel* (RAM). De coëfficiënten zijn gebaseerd op de ontwikkelingen in onze 11 provincies in de perioden 1955–1960 en 1960–1965 volgens twee zgn. doorsnee-analyses. De voorspellende waarde ervan is getoetst op de ontwikkelingen in de periode 1965–1975. De toekomstige ontwikkelingen worden slechts geproduceerd voor de sectoren industrie, bouwnijverheid en diensten incl. overheid. Die in de sectoren landbouw en delfstoffen zijn exogeen. De resultaten hebben betrekking op de ontwikkeling van werkgelegenheid, werkloosheid en beroepsbevolking (naar natuurlijke groei, migratie en een restpost waaronder endogene pendel). Nationale ramingen vormen de basis voor de ramingen per regio. Steeds minder gebruikers zijn enthousiast over de aansluiting van dit deelmodel bij de recente ontwikkelingen. Gelukkig wordt op blz. 398 gesteld dat men ook mede te rade kan gaan bij deskundigen en het bedrijfsleven, wanneer het gaat om toekomstige ontwikkelingen. En dat is zeker noodzakelijk.

Het *Regionaal-Economisch Model* (REM), een vijfjaarsmodel dat ook de nationale ontwikkeling genereert, onderscheidt vijf regio's en acht sectoren en steunt op een zeer smalle statistische basis (twee pijlaren). Dit model en de CPB-publikatie *De Nederlandse economie in 1980* hebben geleid tot de prognoses van de Noordelijke productie per sector; laatstgenoemde publikatie voorts tot de cijfers voor 1980 voor Nederland/bedrijven. De werkloosheid is verondersteld van 1980 af constant te blijven. Als men dan verder leest welke problemen zich voordoen bij de constructie van een relatieschema tussen de door indicatoren weergegeven doelstellingen, instrumenten en maatschappelijke krachten, is voorzichtigheid wel zeer geboden. Het omvangrijke rapport bevat talloze, zeker wel interessante indrukken, maar niet veel meer.

Mijn stellige overtuiging van de onmisbaarheid van *regionale instellingen*, met name ETI's, voor een goede kennis van de regionale (en subregionale) structuur en een juiste beleidsvoorbereiding, is na lezing van dit rapport nog toegenomen. De ETI's mogen dan beschikken over een minder sterk, verfijnd en up-to-date analytisch instrumentarium (hoewel een aantal ETI's kwalitatief naar voren komt), zij hebben het grote voordeel van de „korte afstand”, de kostbare voorraad zelf vergaarde kennis en inzichten, waarbij dan nog het extra voordeel van het menigvuldige persoonlijke contact komt. Gegeven het toch nu wel rammelende RAM en het grove landsdelige REM hebben de centrale instellingen hun regionale zusjes stellig nodig.

Als men kennis neemt van bijvoorbeeld het werk van het

ETI-Groningen aan het eigen bevolkings-, c.q. beroepsbevolkingsmodel als eerste aanzet voor een volledig planningmodel (en een meer integrale beschrijving van het maatschappelijke proces), en van de publikaties van de Federatie van Noordelijke Economische Instituten (FNEI) (*Studies over de economische ontwikkeling van het Noorden des Lands*, 1976; *Economische Structuurschets Noorden des Lands*, 1977; het *Noordelijk Arbeidsmarktmodel*), welnu dan komt men toch wel onder de indruk van de hoeveelheid werk en de kwaliteit ervan die door zeer kleine teams wordt verzet.

Op het ogenblik probeert het ETIG het (beroeps)bevolkingsmodel te koppelen aan het regionale inzet-afzetmodel en ingewijden weten wat zulks betekent. In FNEI-verband bevatten de noordelijke inzet-afzettabelen 1965 en 1970 („Groningse” methode) een schat van materiaal. Het is een beetje teleurstellend dat van de in korte tijd opgebouwde rijkdom aan gegevens zo weinig blijkt in het hier besproken WIP-rapport.

### Hoe verder?

Uiteraard — ik heb dat al vermeld — wordt systematisch verder gegaan om, mede op grond van inspraak- en toetsingsresultaten, te komen tot een „set” realistische en niet-conflicterende doelstellingen en adequate instrumenten binnen redelijk hanteerbare relatieschema's. Hierbij nog wat losse opmerkingen mijnerzijds.

In ons kleine land, zo langzamerhand één probleemgebied, zal het bedrijfsleven het vooral moeten hebben van *in algemene zin* gunstig werkende factoren. Ook uit de financieringsliteratuur blijkt de laatste tijd de grote invloed van zogeheten algemeen-economische tendenties op de bedrijfsinkomens; random veranderingen projecteren zich op trends: het submartingale proces. Natuurlijk blijven er verschillen in groei- en ontwikkelingspotenties tussen de regio's, maar regionaal-economische politiek zal onvermijdelijk moeten plaatsmaken voor *regionale politiek*, en dat is wat anders.

Het meeste heil zullen we moeten verwachten van een goed ondernemingsklimaat en een idem werkklimaat in ondernemingen. De nu gehanteerde *planbureau*modellen zullen verder kritisch moeten worden bezien, mede in nauw overleg met de regionale instellingen. Ik deel bepaalde recent naar voren gekomen bezwaren tegen Vintaf-II, maar het is hier niet de plaats daar nader op in te gaan. Bezwaren en waardering zijn trouwens kortgeleden breed uitgemeten in dit tijdschrift.

Verder zou het wel zo plezierig zijn wanneer de adviseursauteurs van beleidsnota's het beter eens konden worden over de invalshoeken van waaruit de vermoedelijke achtergronden der stagnatie kunnen worden benaderd. Het maakt nogal wat verschil of men kiest voor (de omschrijving is in verband met de plaatsruimte te grof) een „neo-klasseke” benadering, start vanuit de aanbodskant, en ziet naar hoge arbeidsinkomensquote, aangetaste rendementsposities en hardnekkige werkloosheid, dan wel of men („neo-keynesiaans”) ziet naar de vertraagde groei der bestedingen, bijvoorbeeld door de afgenomen bevolkingsgroei en verzadigingsverschijnselen in de vraag naar bepaalde consumptiegoederen. Daartussen voeren de CPB-modellen ons inmiddels naar een „neo-klasseke-neo-keynesiaanse” benadering met als centraal probleem: specificatie van de vraagfunctie naar arbeid. Men vertale de heersende verschillen van mening maar eens in concreet beleid.

Vooralsnog voel ik mij bij de laatste categorie denkers weinig thuis. Van der Zwans suggestie 7) daarbij de relatie investeringen-winst eens wat meer in de molen te stoppen, spreekt mij aan. Hij brengt overigens nog wat naar voren dat in onderzoek in het bedrijfsleven waarin ik participeer duidelijk wordt bevestigd: vele bedrijven met een hoge exportquote hebben het moeilijk. Heroriëntering op de binnenlandse markt en daarbij letten op het importeffect is een „must”.

Het zoeken naar nieuwe *stimuleringsinstrumenten* heeft weinig zin meer. Ze zijn inmiddels wel alle uitgedacht, be-

schikbaar of ten minste voorgesteld. Evenmin heeft het zin nog meer stimuleringsgebieden en -kernen toe te voegen, afgezien van reacties vanuit Brussel 8). En waar ergens al hoc een flinke stimulans wenselijk blijkt, biedt het margebeleid nagenoeg alle mogelijkheden. Het is belangrijker meer te weten omtrent het *effect* van allerlei instrumenten (men zie de zeer ruwe benadering ervan in het besproken rapport). Er zijn — met name ook in bedrijfseconomisch opzicht — duidelijke verschillen in effect tussen bijvoorbeeld het premiëren van een investering (nog afgezien van het type activum), een rentesubsidie en een loonkostensubsidie. Dit laatste instrument heeft een sociaal aspect (het toch inzetten van te duur gemaakte arbeid) en een bedrijfseconomisch aspect. Werkt men dit laatste meer uit, dan kan men bijvoorbeeld denken aan de problemen bij onze exportindustrie en mede (tijdelijk) subsidiëren naar rato van een ongunstige ontwikkeling van de loonkosten per eenheid produkt ten opzichte van onze belangrijkste handelspartners. Geen concurrentievervalsing, maar het weer beter benaderen van de concurrentiekracht van het internationale bedrijfsleven.

Het *Ontwerp van wet inzake de investeringsrekening*, waartegen de Commissie van de EG een procedure krachtens art. 93 lid 2 heeft ingeleid, wil te veel. Zo zou een *arbeidsplaat-sentoeslag* (met als mogelijke maatstaf notabene de loonsomstijging) onverstandig zijn. De vakbeweging is overigens al overtuigd van de onuitvoerbaarheid en de politieke partijen hebben daarop ook twijfels geuit. Het is onbegrijpelijk hoe onvoldoende er rekening wordt gehouden met fiscale randeffecten van stimuleringsmaatregelen. Toegegeven: de idee van een negatieve belasting, het afvoeren van het „winstjaar”, het zijn aantrekkelijke gedachten. Maar waar snelheid tegenwoordig is geboden, zou een voorlopige negatieve aanslag welkom zijn. Zelfstandige ondernemers (IB-afdracht) zullen constateren dat een relatief laag inkomen negatief doorwerkt in het fiscale voordeel, maar het instrument als geheel verlaagt de buitengewone-lastenvoet. En welke zijn de consequenties voor de belastingafdracht in het „thuisland” van buitenlanders die hier investeren en daardoor hier belastingverlaging genieten? Waarom alleen aan investeringen door „profit”-organisaties gedacht? En zo zijn er nog wel meer vragen.

Laten wij geen torenhoge verwachtingen koesteren omtrent de werkgelegenheidscreatie in de *tertiaire en kwartaire sector*. Mogelijk staat in het eerste geval al in het volgende decennium een nulgroei voor de deur. Op bepaalde negatieve aspecten is al gewezen: uitlokken van arbeidsaanbod in plaats van opvangen van uitstoot elders, en defunctionalisatie binnen de industrie. In de zin van de zo belangrijke verbetering van het bedrijfsklimaat zou „kwartair” nog goed werk kunnen worden gedaan door (groepen van) kleinere bedrijven die uit kostenooptpunt geen sociale deskundigen kunnen aantrekken (en ook daar zijn er sociale problemen ondanks, soms door, de korte sociale afstanden binnen de bedrijven), in staat te stellen dit met overheidshulp te doen. Beter dan de grote aantallen afgestudeerden op dit gebied thuis te laten zitten.

7) A. van der Zwan, t.a.p., blz. 1078.

8) Het is wel aardig te releveren dat de gastheren van vele EG-instellingen, de Belgen, niet zo benauwd zijn verstrekkende stimuleringsmaatregelen te treffen. Onder bepaalde voorwaarden zijn winsten gerealiseerd tussen 1 maart en 31 december 1977 op activa die reeds meer dan 5 jaar in een bedrijf worden gebruikt, vrijgesteld van belasting. De voorwaarden zijn: herinvestering binnen 3 jaar onder erkenning dat dit plaatsheeft om de produktiviteit te verbeteren, de werkloosheid te bestrijden of de economie te rationaliseren. Degressieve afschrijving voor materiële roerende activa, waarvan de gebruiksduur meer dan 6 jaar en minder dan 19 jaar bedraagt (d.i. verdubbeling van het gewone lineaire afschrijvingspercentage) is toegestaan voor alle afschrijfbaar activa. Van vennootschappen, in genoemde periode gesticht, mogen de dividenden van het derde tot en met het zevende jaar na de oprichting worden afgetrokken van de periodewinst!

# Wisselkoers, concurrentiepositie en werkgelegenheid

DRS. P.B. DE RIDDER

*Drs. De Ridder, werkzaam bij het Centraal Planbureau, heeft in onderstaand artikel 1) op globale wijze aangegeven onder welke voorwaarden de stelling waar is dat wisselkoerswijzigingen neutraal uitwerken op de reële sfeer. Voor zijn analyse heeft de schrijver gebruik gemaakt van het model dat bekend is onder de naam Vintaf-II.*

## 1. Inleiding

Na het tot stand komen van het Smithsonian Agreement in 1971 zijn grote veranderingen opgetreden in de valutaverhoudingen. In diezelfde periode na 1971 heeft Nederland — met uitzondering evenwel van 1977 — bij voortduring verkeerd in een situatie met omvangrijke overschotten op de lopende rekening van de betalingsbalans. Hierdoor werd het mogelijk dat de gulden zich kon voegen bij de sterke valuta, als gevolg waarvan hij welhaast bij voortduring onder een opwaartse druk kwam te staan. In zeven jaar, nl. vanaf 1971 tot en met 1977, bedroeg de gemiddelde appreciatie van de gulden 3% per jaar. Het lijkt geen twijfel dat deze ontwikkeling een gunstig klimaat schiep voor het streven het binnenlandse inflatietempo in te perken. Over de gevolgen voor concurrentiepositie en werkgelegenheid kan evenwel geen onmiddellijke en duidelijke uitspraak worden gedaan. Daarover lopen de meningen trouwens nogal uiteen. Vandaag de dag immers

kunnen twee stromingen worden onderscheiden die welhaast diametraal tegenover elkaar staan.

In de min of meer traditionele visie wordt tot de conclusie gekomen dat appreciatie zonder meer een nadelige zaak is voor de concurrentiepositie. Als gevolg daarvan zal de economische activiteit en dus ook de werkgelegenheid onder een neerwaartse druk komen te staan. Daartegenover kan men de stelling horen verdedigen dat er van appreciatie geen nadelige repercussies op concurrentiepositie en werkgelegenheid behoeven te worden verwacht. Deze uitspraak is gebaseerd op de idee dat een aanvankelijke verslechtering van de concurrentiepositie zal worden gecompenseerd door een terzelfder tijd optredende kostenmatiging die op gang wordt gebracht door lagere invoerprijzen.

In dit artikel zal worden gepoogd op globale wijze na te gaan aan welke voorwaarden moet worden voldaan wil men tot één van beide conclusies geraken. Een essentieel element hierbij is dat onderscheid moet worden gemaakt tussen situaties waarin koerswijzigingen eenzelfde effect hebben op zowel het invoerprijspeil als het concurrerende uitvoerprijspeil en situaties waarin dit niet het geval is. Appreciatie met een gelijk prijseffect op zowel invoer- als uitvoermarkten kan tevens worden geïnterpreteerd als een zelfstandige en gelijke opwaardering van de eigen valuta ten opzichte van alle andere. Daartegenover kan de appreciatie worden gesteld die

1) De in dit artikel opgenomen model-becijferingen waren mogelijk dank zij de medewerking van Drs. H.S. Tjan.

Als ik een tip mag geven: laten bedrijfsleven en overheid alles in het werk stellen om *snel* een eigen, sterke tak van nijverheid voor de isolatie van woon-, werk- en verblijfsruimten van de grond te krijgen. Er zit een onafwendbare toekomst in. Enkele voordelen: arbeidsintensief, facetvriendelijk, snel groeiende nationale markt.

Een *de-industrialisatiedéfaitisme* zij uit den boze. Wij hebben een sterke industrie, zo hoogwaardig mogelijk, hard nodig. Het subsidiëren van onderzoek naar produkt- en procesverbetering en -differentiatie en van kostenbesparingen (bijvoorbeeld ten aanzien van energie en grondstoffen) is de komende tijd een zeer goede zaak. Wat er in Nederland is aan *creativiteit* is broodnodig; daarom, ondanks duidelijke bezwaren, toch voorzichtig met het afremmen van de belangstelling voor bepaalde studierichtingen. En niet de prikkel van een aanvaardbaar extra-inkomen en wat meer vrijheid wegnemen.

Een belangrijke taak ligt er nog voor de verdere verbetering en stroomlijning van de *voorlichting* aan bedrijven. Nog te veel voorlichters lopen elkaar hierbij in de weg. Een goed gecoördineerde technische, bedrijfseconomische en sociale voorlichting is dringend noodzakelijk, en dan juist aan nog

*gezonde* bedrijven met groeikracht, dus zeker niet alleen aan wat acquisiteurs wel eens „zieke kippen” noemen. Van gezonde bedrijven hangt onze toekomst af en de praktijk leert dat ook de leiders daarvan nog hun voordeel kunnen doen met suggesties en adviezen.

Wat het vraagstuk der *coördinatie* betreft: er bestaat iets te veel neiging de problematiek van het bedrijfsleven per bedrijfsklasse te bezien. Zo'n bedrijfsklasse differentieert zich duidelijk over de regio's. De regionale beleidsinbreng, ook per klasse, zal beter moeten worden gestructureerd. Het is een goede zaak, ten slotte, ondanks de door mij gesignaleerde bezwaren tegen de gang van zaken rondom het ISP, dat periodiek en systematisch vanuit de provincies (lieft met een onderverdeling naar COROP-regio's) structuuranalyses en beleidssuggesties worden geformuleerd en wel zodanig dat rekening wordt gehouden met wat nationaal mogelijk is en onder bepaalde randvoorwaarden voor de overige regio's. Niet zo af en toe eens een lijvig rapport en dan weer jaren niets, maar vervolgnota's afgewisseld door wat dieper gravende (facet)studies.

N. Tiemstra

als het ware over een economie heen komt omdat zij een optelsom vormt van tal van wisselkoerswijzigingen en waarvan de uiteindelijke prijseffecten op in- en uitvoermarkten alleen bij toeval aan elkander gelijk behoeven te zijn. In paragraaf 2 zal daarom de analyse vooralsnog beperkt blijven tot wisselkoerswijzigingen met een gelijk prijseffect op zowel in- als uitvoermarkten. Vervolgens zal in paragraaf 3 aandacht worden geschonken aan omstandigheden waarin hiervan geen sprake is.

Ten einde de hier uitgevoerde verkenning enige praktische betekenis te geven, is deze niet beperkt tot louter theoretische bespiegelingen. Zowel in paragraaf 2 als in paragraaf 3 is ter illustratie gebruik gemaakt van simulaties, uitgevoerd met het welbekende Vintaf-II-model.

## 2. Wisselkoerswijzigingen met gelijke prijseffecten

De stelling dat appreciatie geen repercussies heeft op de volumesfeer van een economie is onder andere waar wanneer de loon- en prijsrelaties homogeen van de eerste graad zijn. Daarmee wordt bedoeld dat het proces van loon- en prijsvorming zodanig functioneert dat een gelijke verandering van zowel het invoer- als het concurrerend uitvoerprijspeil leidt tot een gelijktijdige en zelfde verandering in de loonvoet, de binnenlandse prijzen en het uitvoerprijspeil. Het valt licht in te zien dat er bij afwezigheid van zulk een volledige doorwerking een verslechtering optreedt in de prijsverhouding met het buitenland. In dat geval mag een uiteindelijke vermindering van productie en werkgelegenheid zeker niet worden uitgesloten.

De bovenbesproken volledige aanpassing van de lonen en prijzen aan de wisselkoerswijziging dient zich zonder tijdverlies te voltrekken. Wanneer er evenwel sprake is van vertragingen in het aanpassingsproces zal de concurrentiepositie aanvankelijk verslechteren. In geval van een eenmalige wisselkoersaanpassing keert na verloop van tijd de concurrentiepositie terug naar haar oorspronkelijke niveau. Aanpassingsvertragingen bij de loon- en prijsvorming brengen derhalve wel tijdelijke verstoringen in de concurrentieverhoudingen te weeg, waarmee mogelijk eveneens tijdelijke verliezen van productie en werkgelegenheid gepaard gaan. Dit klemt te meer wanneer er, zoals sedert 1971 met de gulden is gebeurd, sprake is van een continue opwaardering. In dat geval is een ontwikkeling waarschijnlijk waarin na verloop van tijd een „gestadig appreciatiepad” wordt bereikt, dat wordt gekenmerkt door een inflatiegraad die zoveel lager zal zijn als het appreciatietempo bedraagt, en door een volume-expansie die niet afwijkt van een situatie zonder appreciatie. Echter, op weg naar dit nieuwe evenwichtspad is, juist als gevolg van aanpassingsvertragingen, een permanente verslechtering in de concurrentiepositie opgetreden, als gevolg waarvan het nieuwe evenwichtspad zich beweegt op een lager produktieniveau en een hoger werkloosheidsniveau. Eerst wanneer een einde komt aan de voortdurende opwaardering van de valuta in kwestie, zal worden teruggekeerd naar de oorspronkelijke situatie. Concurrentieverlies, productieverlies en additionele werkloosheid verdwijnen dan, terwijl de inflatie terugkeert naar het oorspronkelijke tempo.

Illustratief in dit verband is de variant in tabel I. Met behulp van het Vintaf-II-model is voor een periode van tien jaar een continue opwaardering van de gulden met 1% per jaar gesimuleerd.

Uit de in tabel I gepresenteerde cijfers blijkt dat zich een convergerend proces voltrekt. De jaarlijkse loon- en prijsstijging tendert naar een evenwichtswaarde van -1%, terwijl de volumegroei een asymptoot van nul nadert. Tevens wordt zichtbaar dat er als gevolg van de verslechterde concurrentiepositie sprake is van verlies van marktaandelen op buitenlandse markten. Ook op de binnenlandse markten doet zich verlies van marktaandelen voor vanwege de scherpere prijsconcurrentie van ingevoerde eindprodukten. Een en ander

Tabel 1. Continue appreciatie met 1% per jaar zonder Phillips-curve

	Mutatie in het:				Gecumuleerde effecten na 10 jaar
	1e jaar	4e jaar	7e jaar	10e jaar	
Loonvoet (%)	-0,25	-1,04	-1,05	-1,06	-9,18
Prijspeil part. consumptie (%)	-0,46	-1,11	-1,03	-1,03	-9,60
Prijspeil goederenuitvoer (%)	-0,76	-1,21	-1,02	-1,02	-10,02
Volume goederenuitvoer (%)	-0,23	-0,11	-0,01	0,02	-0,68
Productievolume bedrijven (%)	-0,07	0	-0,10	-0,05	-0,28
Reële arbeidskosten (%)	0,09	0,06	0,04	0,02	-0,55
Werkloosheid (X1.000 manj.)	2,10	0,70	1,91	0,38	11,41
Uitvoersaldo (mln. gld.)	-50	20	80	-75	-900

wordt tevens zichtbaar in een tekort op de lopende rekening van de betalingsbalans, dat uiteindelijk bijna f. l mrd. bedraagt. Dit verlies aan marktaandelen wordt overigens in de gekozen modelspecificatie van Vintaf-II nog beperkt, omdat de winstmarges per eenheid produkt enigszins worden verlaagd. Daardoor ontstaan wel hogere reële arbeidskosten, als gevolg waarvan arbeidsplaatsen worden vernietigd en werkgelegenheid verloren gaat. Uiteindelijk lijkt de werkloosheid zich te stabiliseren op een hoger niveau.

Met deze conclusie lijkt het pleit beslecht te worden in het voordeel van degenen die een meer traditionele visie hebben op het verband tussen wisselkoers en volumesfeer. Echter, met het in tabel I weergegeven verschijnsel dat de werkloosheid zich stabiliseert op een hoger niveau dan zonder appreciatie het geval zou zijn geweest, stuit men op een bijzonder essentieel element in de analyse. De betrokken variant is opgesteld zonder dat het Phillips-curve-mechanisme functioneert. Met andere woorden, er vindt geen terugkoppeling plaats van de werkloosheid naar de loonstijging.

Wordt nu evenwel tevens een actief werkende Phillips-curve in de variantanalyse betrokken, dan verandert het uiteindelijke beeld aanmerkelijk. Immers, het negatieve verband tussen reële loonstijging en werkloosheidsniveau enerzijds en tussen werkgelegenheid en reëel loonniveau anderzijds garandeert altijd een evenwicht, dat wil zeggen een situatie waarin de werkloosheid zich op een zodanig niveau bevindt dat deze van geen invloed meer is op de loonstijging. Op welke termijn een dergelijk evenwicht wordt bereikt, hangt af van de lengte der vertragingen in het aanpassingsproces en de mate waarin werkloosheid en lonen elkander wederzijds beïnvloeden. In dit verband moet er nog op worden gewezen dat in Vintaf-II de Phillips-curve in een lineaire gedaante verschijnt. Dit betekent dat veranderingen in de werkloosheid ongeacht het niveau waarop deze zich bevindt steeds eenzelfde invloed hebben op de loonstijging. Geheel anders is dit in geval van de (oorspronkelijke) kromlijnige specificatie van het Phillips-mechanisme. Dan zullen namelijk naarmate het werkloosheidsniveau hoger is mutaties daarin een geringere invloed hebben op de loonstijging. Voorlopige resultaten van empirisch onderzoek ter zake van deze kromlijnige specificatie wijzen erop dat bij de huidige hoge werkloosheidspercentages de situatie zonder de werking van het Phillips-curve-mechanisme vrij dicht wordt benaderd. Dit impliceert dat in vergelijking met de lineaire specificatie van de Phillips-curve de termijn waarop evenwicht zal worden bereikt aanmerkelijk wordt verlengd. Het betekent derhalve tevens dat de nadelige gevolgen van wisselkoerswijzigingen met gelijke prijseffecten voor de volumesfeer veel langer zichtbaar blijven.

Vooralsnog is gekozen voor de lineaire specificatie zoals die in het huidige Vintaf-II-model voorkomt en is bij wijze van illustratie wederom voor een periode van tien jaar een ontwikkeling van continue appreciatie gesimuleerd, maar dan met inschakeling van het Phillips-curve-mechanisme.

Tabel 2. Continue appreciatie met 1% per jaar met Phillips-curve

	Mutaties in het:				Gecumuleerde effecten na 10 jaar
	1e jaar	4e jaar	7e jaar	10e jaar	
Loonvoet (%)	-0,28	-1,27	-1,22	-1,10	-10,51
Prijsspeil part. consumptie (%)	-0,48	-1,20	-1,10	-1,05	-10,19
Prijsspeil goederenuitvoer (%)	-0,77	-1,28	-1,07	-1,03	-10,43
Volume goederenuitvoer (%)	-0,22	-0,04	0,08	-0,06	-0,06
Productievolumen bedrijven (%)	-0,07	0,01	0,02	0	0,02
Reële arbeidskosten (%)	0,08	-0,04	0,02	0,02	0,13
Werkloosheid (x 1.000 manj.)	2,03	-0,95	0,11	0,19	0,74
Uitvoersaldo (mln. gld.)	-45	120	93	-65	-360

De gepresenteerde effecten behoeven weinig commentaar. De aanvankelijke verslechtering van de concurrentiepositie en de daaruit voortvloeiende verminderde uitvoerprestatie gaan gepaard met een stijgende werkloosheid. Na verloop van tijd treedt er echter een redres op, waarna afgezien van enige „modelruis”, zowel de concurrentiepositie, de uitvoer, het uitvoersaldo als de werkloosheid bij benadering convergeren naar hun uitgangsniveau. De volume-effecten tenderen naar nul, terwijl in de sfeer van lonen en prijzen de mutaties naderen tot het appreciatietempo van één procent per jaar.

Uit het voorgaande dient zich de conclusie aan dat de richting waarin een uitspraak omtrent het verband tussen wisselkoers en volumesfeer zich beweegt in belangrijke mate wordt bepaald door het al of niet aanvaarden van het bestaan van de Phillips-curve, zij het dat de gedaante waarin deze wordt opgenomen van invloed is op de termijn waarin de aanpassingen zich voltrekken.

### 3. Wisselkoerswijzigingen met verschillende prijseffecten: een modelsimulatie voor de periode 1971-1977

In het voorafgaande is op globale wijze afgetast onder welke voorwaarden wisselkoerswijzigingen wel of geen invloed hebben op de volumesfeer van een economie. Daarbij werd er bij voortdurend van uitgegaan dat een wisselkoerswijziging eenzelfde effect heeft op het invoerprijspeil als op het concurrerend uitvoerprijspeil. In werkelijkheid behoeft dat echter geenszins het geval te zijn, aangezien een effectieve pariteitswijziging over het algemeen een gewogen weergave is van tal van wijzigingen in internationale wisselkoersverhoudingen. Omdat de geografische samenstelling van het invoerpakket een andere is dan die van de concurrerende uitvoer kunnen veranderingen in wisselkoersverhoudingen verschillend uitwerken op het invoerprijspeil en het concurrerend uitvoerprijspeil.

Blijkens tabel 3 was er voor Nederland in de jaren 1971 tot en met 1977 sprake van een dergelijke divergentie.

Tabel 3. Appreciatie van de gulden, 1971-1977

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	Gecumuleerd
	% mutaties t.o.v. voorafgaand jaar							
T.o.v. leveranciers	1,0	1,5	3,0	4,5	2,0	1,0	3,5	17,5
T.o.v. concurrenten op buitenlandse markten	1,5	2,5	5,5	6,0	2,5	1,5	6,0	28,5

Tevens volgt uit tabel 3 dat depreciërende valuta's sterker op onze uitvoermarkten waren vertegenwoordigd dan op onze invoermarkten. Dit betekende dat er elk jaar weer sprake was van een uit dien hoofde slechter wordende concurrentiepositie, want zelfs onmiddellijke en volledige doorberekening van de door de appreciatie opgeroepen kostenvoordelen

zouden niet in staat zijn geweest deze initiële verslechtering teniet te doen.

Het lijkt een interessante exercitie om na te gaan welke nu tot dusverre de economische implicaties zijn geweest van de achter ons liggende appreciatieronden. Uit de voorgaande paragraaf mocht reeds blijken dat op wat langere termijn een proces van continue appreciatie neutraal is voor de volumeontwikkeling in een economie, althans wanneer er bij de loonvorming sprake is van een actief werkende Phillips-curve. Het is echter onwaarschijnlijk dat dit eveneens geldt voor de opwaardering zoals deze effectief in de voorbije jaren op ons is afgekomen. Met behulp van het Vintaf-II-model is dan ook voor de jaren 1971-1977 nagegaan hoe de economische ontwikkeling zou zijn verlopen wanneer het systeem van vaste wisselkoersen tot op heden had voortbestaan. Aldus kan een vergelijking met de feitelijke ontwikkeling een tentatief inzicht verschaffen in de repercussies die de voorbije appreciatieronden op de Nederlandse economische ontwikkeling hebben gehad.

In tabel 4 is voor een beperkt aantal kerngegevens het resultaat van de simulatie vermeld. In de eerste kolom wordt het beeld gepresenteerd zoals zich dat feitelijk heeft ontwikkeld. De tweede kolom laat zien welke de ontwikkeling zou zijn geweest wanneer zich geen wisselkoerswijzigingen hadden voorgedaan. De laatste kolom geeft de geïsoleerde effecten van de tot dusverre opgetreden appreciatie. Bij deze simulatie is ervan uitgegaan dat het mechanisme van de Phillips-curve zich volledig (in zijn lineaire gedaante) zou hebben gemanifesteerd.

Tabel 4. Een beperkte verzameling kerngegevens 1971-1977 a)

	Realisatie b)	Vaste wisselkoersen b)	Gevolgen van appreciatie c)
	procentuele mutaties		
<i>Uitgangspunten</i>			
Effectieve appreciatie van de gulden			
— t.o.v. leveranciers	2 à 2,5	0	17,5
— t.o.v. concurrenten	3,5	0	28,5
Invoerprijspeil	8,5	10,5 à 11	-17,5
Concurrerend uitvoerprijspeil	6	9,5	-28,5
<i>Resultaten</i>			
Volume particuliere consumptie	3,5	3,5 à 4	-2,5
Volume bedrijfsinvesteringen	0,5 à 1	2	-12,5 à -13
Volume goederenuitvoer	6,5	7	-4,5
Volume goedereninvoer	4,5	5,5	-6,5
Productievolumen bedrijven	3 à 3,5	3,5	-2,5
Loonvoet bedrijven	12,5 à 13	15,5 à 16	-22,5
Prijsspeil particuliere consumptie	9	11,5	-19,5
Prijsspeil goederenuitvoer	7,5	10,5	-24,5
	niveaus 1977		
Arbeidsinkomensquote d)	92	90,5	1,5
Goedersaldo lopende rekening			
Betalingsbalans (mrd. gld.)	-5,5	0,5	-6,0
Werkloosheid (x 1.000 pers.)	205	145	60

- a) De simulatie is uitgevoerd met volledige werking van het lineaire Phillips-curve-mechanisme.  
 b) Gemiddelde mutaties per jaar.  
 c) Niveau-afwijkingen tussen realisatie en simulatie.  
 d) Gecorrigeerd voor aardgas e.d.

Uit de in tabel 4 gepresenteerde cijferopstelling blijkt dat de in de voorbije jaren opgetreden effectieve opwaardering van de gulden niet onaanzienlijke repercussies heeft gehad op de economische ontwikkeling. De negatieve effecten in de volumesfeer zijn met name teweeggebracht door de asymmetrische invloed die de wisselkoerswijzigingen hebben gehad op respectievelijk invoerprijzen en concurrerende uitvoerprijzen. Gunstig was dat de effectieve opwaardering van de gulden tot een niet geringe beperking van de algemene inflatiegraad heeft geleid. Immers, zonder appreciatie zou de prijsstijging van de particuliere consumptie jaarlijks gemiddeld 2,5% meer hebben bedragen. Mede daardoor kon de nominale loonstijging



met ca. 3% per jaar worden beperkt, welke matiging overigens tevens mogelijk werd door een verdere vermindering van de loonstijging in reactie op de slechter wordende arbeidsmarkt-omstandigheden.

Niettegenstaande deze beperking van de kostenstijging per eenheid product kon geen gelijke pas worden gehouden met het concurrerende buitenland. Dat het terreinverlies op buitenlandse markten toch nog beperkt bleef, was te danken aan het feit dat exporteurs onder druk van de prijsconcurrentie hun winstmarges inkrompen, waardoor het uitvoerprijspeil, zij het op enige afstand, dat van concurrenten kon blijven volgen.

De politiek van inkrimping van winstmarges heeft evenwel tot een niet onaanzienlijk ruilvoetverlies met het buitenland geleid. Een ruilvoetverlies dat, ondanks de door de ruimer wordende arbeidsmarkt geïnduceerde additionele loonmatiging, voor een belangrijk deel in een stijging van de arbeidsinkomensquote tot uitdrukking kwam. Deze toeneming had tot gevolg dat het aantal arbeidsplaatsen verminderde. Enerzijds gebeurde dit omdat het proces van economische veroudering van de kapitaalgoederenvoorraad werd versneld, waardoor arbeidsplaatsen verloren gingen, anderzijds leidde de gestegen arbeidsinkomensquote per saldo tot een geringere volume-uitbreiding van de bedrijfsinvesteringen, waardoor de creatie van nieuwe arbeidsplaatsen onder druk kwam te staan. Uiteindelijk heeft dit ertoe geleid dat de werkloosheid ca. 60.000 manjaren hoger uitkwam dan bij afwezigheid van wisselkoerswijzigingen het geval zou zijn geweest.

Afgezien van het feit dat een macro-model altijd een gestileerde afbeelding van de werkelijkheid geeft en de uitkomsten van simulaties alleen daarom al met de nodige voorzichtigheid dienen te worden behandeld, kan nog een drietal andere kanttekeningen bij de uitkomsten worden geplaatst welke het tentatieve karakter van de hier uitgevoerde simulatie onderstrepen:

- Reeds in de vorige paragraaf werd erop gewezen dat de gedaante waarin de Phillips-curve wordt opgenomen, van belang is voor de termijn waarbinnen aanpassingen naar een evenwichtige situatie zich voltrekken. De huidige werkloosheid bevindt zich vandaag de dag op een zodanig hoog niveau dat in het niet-lineair geval mutaties daarin slechts een zeer beperkte invloed hebben op de loonstijging, waardoor de nadelige gevolgen van appreciatie veel langer zichtbaar blijven. Vanuit die optiek bezien, zouden de in tabel 4 gepresenteerde effecten in de volumesfeer nog een onderschatting kunnen betekenen, terwijl de loon- en prijseffecten overschat zouden zijn.

- De in tabel 3 vermelde prijseffecten bij de invoer en de concurrerende uitvoer van de opgetreden wisselkoerswijzigingen berusten op de toepassing van een formeel rekenschema. Op basis van de geografische spreiding van invoer en concurrerende uitvoer zijn de jaarlijkse veranderingen in de pariteitsverhoudingen vertaald in prijseffecten. De feitelijk opgetreden prijseffecten kunnen daar evenwel van afwijken.

Enerzijds kunnen de hier becijferde prijseffecten — bijvoorbeeld die bij de invoer — een element van onderschatting in zich bergen, omdat niet bekend is in welke valuta's de transacties feitelijk worden afgewikkeld. Het zou niet ondenkbaar zijn dat bijvoorbeeld de dollar in werkelijkheid veel sterker in de invoer is vertegenwoordigd dan op grond van de geografische spreiding kan worden afgeleid. Is daar sprake van dan zouden de invoerprijseffecten als gevolg van de effectief opgetreden appreciatie omvangrijker zijn geweest, met als consequentie geringere repercussies in de volumesfeer en grotere effecten in de louter nominale sfeer.

Anderzijds is niet bekend in hoeverre wisselkoerswijzigingen volledig in de prijzen worden doorgegeven. Het is niet ondenkbaar dat buitenlandse exporteurs een deel van de koersdaling van hun valuta trachten te compenseren door middel van een opwaartse bijstelling van hun prijzen; het is eveneens niet ondenkbaar dat Nederlandse importeurs een deel van de effectieve appreciatie van de gulden laten leiden

tot marge-verbeteringen op de invoer. Zouden daardoor de als gevolg van de effectieve opwaardering opgetreden veranderingen in invoerprijzen en concurrerende uitvoerprijzen in werkelijkheid kleiner zijn geweest, dan geeft tabel 4 een overtrokken voorstelling van zaken, zeker waar het de prijseffecten betreft.

- Ten slotte moge het tentatieve karakter van deze simulatie blijken uit de resultaten die werden verkregen voor het uitvoersaldo. Ook in een systeem van vaste wisselkoersen, onder welke veronderstelling de simulatie in feite is uitgevoerd, zou zulk een oplopen van het overschot in het lopende verkeer met het buitenland niet houdbaar zijn geweest. Wellicht zou onder dergelijke omstandigheden een expansiever binnenlands beleid tot de mogelijkheden hebben behoord. De vertraging die sedert het begin van de jaren zeventig in de economische groei is opgetreden, nog aangescherpt door de recessie van 1975, bood daarvoor in termen van beschikbare productiecapaciteit wel ruimte. In andere omstandigheden, bij het in feite bestaan van intern evenwicht op dit punt, zouden stimulering van kapitaaluitvoer, gecombineerd wellicht met herhaalde revaluaties, de aangewezen instrumenten zijn geweest.

#### 4. Samenvatting en conclusies

In dit artikel is op globale wijze aangegeven onder welke voorwaarden de stelling waar is dat wisselkoerswijzigingen neutraal uitwerken op de reële sfeer. Uit dit verkennende onderzoek kwam naar voren dat onder omstandigheden van volledige en onmiddellijke doorberekening van loon- en prijseffecten een wisselkoerswijziging volstrekt neutraal is met betrekking tot de ontwikkeling van de volumegrootheden in een economie. Het is echter weinig realistisch om aan te nemen dat economische processen geen tijd vergen. Onder meer om die reden is bij de verdere analyse gebruik gemaakt van het Vintaf-II-model. Een van de karakteristieken van dit model is immers dat wisselkoerswijzigingen volledig worden doorgegeven in lonen en prijzen, maar dat deze aanpassing wel enige tijd kost. Met behulp van het onderhavige model kon aannemelijk worden gemaakt dat continue appreciatie op langere termijn de volumesfeer onverlet laat, zij het onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat het Phillips-curve-mechanisme functioneert. Wordt ervan uitgegaan dat er geen terugkoppeling bestaat tussen de situatie op de arbeidsmarkt en de loonvorming dan zullen continue wisselkoerswijzigingen ook op langere termijn leiden tot blijvende verstoringen in de volumesfeer.

Tot zover had de verkenning betrekking op pariteitswijzigingen die kwantitatief hetzelfde uitwerken zowel op invoerprijzen als op concurrerende uitvoerprijzen. De conclusie wordt anders wanneer er sprake is van een duidelijke divergentie op dit punt. De sedert 1971 opgetreden wijzigingen in de pariteitsverhoudingen hebben geleid tot een effectieve guldenkoers die een andere was op invoermarkten dan op uitvoermarkten. De effectieve opwaardering van de gulden werkte namelijk zo uit dat de initiële kostenvoordelen bij voortdurende geringer waren dan de initiële concurrentienadelen. Daardoor was het niet mogelijk de concurrentiepositie te handhaven en werden niet onbelangrijke ruilvoetverliezen geleden. Als gevolg daarvan kwam de economische activiteit onder druk te staan, hetgeen onder andere is uitgemond in een additionele stijging van de werkloosheid. Daartegenover stond echter dat het inflatietempo niet onaanzienlijk kon worden teruggedrongen.

Het zal duidelijk zijn dat, gegeven de vele en omvangrijke veranderingen in de internationale pariteitsverhoudingen en gegeven ook het in de beschouwde periode gevoerde beleid, de hierboven beschreven ontwikkeling voor onze economie onvermijdelijk was. Immers, de geschetste ontwikkeling is welhaast volledig toe te schrijven aan de divergerende effecten

# Halfjaarberichten van Nederlandse ondernemingen (II)

DRS. J. DIJKSMA\*

*In het tweede deel van dit artikel worden, op basis van de onderzoekresultaten met betrekking tot de inhoud van de halfjaarberichten van Nederlandse ondernemingen (zie het eerste deel van het artikel in ESB van vorige week), een zevental hypothesen geformuleerd. Uit de resultaten van de toetsing van deze hypothesen blijkt onder meer, dat de kwaliteit van de halfjaarberichten zich vooralsnog niet in positieve zin ontwikkelt.*

## Hypothesen

Met als basis de gegevens over de inhoud van de halfjaarberichten 1975 en 1976 van Nederlandse ter beurze genoteerde ondernemingen, hebben wij een zevental toetsbare hypothesen geformuleerd, die alle betrekking hebben op de halfjaarberichten.

1. De kwaliteit van de halfjaarberichten heeft zich in 1976 t.o.v. 1975 in gunstige zin ontwikkeld.
2. De kwaliteit van het halfjaarbericht is in positieve zin afhankelijk van de grootte van de onderneming.
3. De indeling van de halfjaarberichten naar „goed” of „slecht” is op voorhand mogelijk aan de hand van één enkel informatiegegeven.
4. Er bestaat een grote mate van waarschijnlijkheid dat een onderneming die in 1974 een „goed” jaarverslag publiceerde ook in 1975 en/of 1976 een goed halfjaarbericht heeft uitgebracht.
5. De kwaliteit van een halfjaarbericht is beter naarmate het sneller verschijnt.
6. De gemiddelde score van de halfjaarberichten van de ondernemingen die in de jaren 1970 t/m 1974 de Henri-Sijthoffprijs ontvingen is hoger dan de gemiddelde score van de andere ondernemingen.
7. In het algemeen is de kwaliteit van het halfjaarbericht beneden een redelijk te achten niveau.

die de depreciatie van buitenlandse valuta op het Nederlandse invoerprijspeil en dat van concurrenten heeft gehad. Een antwoord hierop in de vorm van een zelfstandige depreciatie van de gulden zou in het licht van de omvangrijke overschotten op de lopende rekening van de betalingsbalans niet mogelijk zijn geweest. Daarmede wil niet zijn gezegd, dat het antwoord niet in een andere, effectieve vorm had kunnen worden gegeven.

P.B. de Ridder

De opzet en resultaten van de toetsing van deze hypothesen volgt hierna.

## Opzet van de toetsing

Met behulp van de 262 gevonden halfjaarberichten 1975 en 1976 werd per halfjaarbericht een 24-tal vragen beantwoord, die elk betrekking hadden op het al dan niet aanwezig zijn van een bepaald informatiegegeven. De vragen dienden te worden beantwoord met „ja” (in welk geval het antwoord op de gestelde vraag 7 punten opleverde) of met „neen” (in welk geval het antwoord op de gestelde vraag 0 punten opleverde). Voor een aantal informatiegegevens werden tussenposities tussen 0 en 7 aangenomen.

De kwaliteit van de inhoud van halfjaarberichten werd als volgt bepaald. Aan elk informatiegegeven werd een bepaald gewicht toegekend, dat werd vermenigvuldigd met de waardering, die in beginsel 0 of 7 bedraagt, waarna deze produkten werden gesommeerd. Per halfjaarbericht werd de score als volgt bepaald (zie tabel 1).

Tabel 1. Scoreberekening per halfjaarbericht

Informatiegegeven	Waardering	×	Gewicht a)	=	Score per informatiegegeven
1	7/0	×	1,00/1,40	=	.. punten
2	7/0	×	3,25/1,80	=	.. punten
3	7/0	×	4,00/3,90	=	.. punten
.	.	.	.	.	..
.	.	.	.	.	..
22	7/0	×	4,00/3,10	=	.. punten
23	7/0	×	3,00/2,40	=	.. punten
24	7/0	×	4,00/2,40	=	.. punten
Totaalscore per halfjaarbericht				=	.. punten

- a) De gebruikte gewichten zijn (ongewogen) rekenkundige gemiddelden van de gewichten die werden toegekend door:
- Drs. J.F.B. Nuboer, hoofd van de afdeling Research van Robeco;
  - Mr. J.G.A. Baron Sirtema van Grovestins, directeur-generaal, Directoraat Beleggingen Effectenresearch van de ABN;
  - Drs. W.O. Wentges, hoofd van de afdeling Effectenresearch van Bank Mees & Hope;
  - Drs. L. van Zwol, hoofd van de afdeling Beleggingen van de Nationale Nederlanden, die worden aangeduid als „specialisten” en door
  - een twintigtal doctoraalwerkgeldestudenten Bedrijfsconomie van de vakgroep Kosten- en winstbepalingsvraagstukken van de Economische Faculteit van de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Deze worden aangeduid als „studenten”.

De volledige lijsten met de gewichten van de specialisten en de studenten zijn opgenomen in tabel 3, kolommen (4) en (5)

\* De auteur is dank verschuldigd aan de heer C. Ouwkerk van het Centrum voor Bedrijfs-economisch Onderzoek van de Erasmus Universiteit te Rotterdam voor diens steun bij het tot stand komen van dit deel van het artikel.

Tabel 2. *Volgtijdelijke ontwikkeling kwaliteit halfjaarberichten*

Categorie onderneming	Totaal				Industrie				Overige			
	1975		1976		1975		1976		1975		1976	
Jaar	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.
Gewicht												
n =	121	121	121	121	44	44	44	44	77	77	77	77
Gem. score	115,7	98,0	112,7	96,2	115,0	96,3	102,0	88,0	116,1	98,8	118,8	101,0
Gewicht	Specialisten		Studenten		Specialisten		Studenten		Specialisten		Studenten	
t-value	0,23		0,37		0,25		0,22		1,04		0,74	
Waarschijnlijkheid in %	0		0		60,0		58,7		0		0	

in het eerste deel van dit artikel, dat in *ESB* van vorige week is verschenen.

### Opmerkingen vooraf

Met betrekking tot een juiste interpretatie van de gevonden uitkomsten wijzen wij nog op de volgende punten:

- De scores zijn langs een ordinale schaal gemeten. Het ging ons om de rangorde van de scores van de halfjaarberichten, niet om de absolute grootte.
- Voor een informatiegegeven, dat naar onze mening niet op de betrokken onderneming van toepassing was, is de gemiddelde score toegekend van de ondernemingen die het betrokken gegeven wel mededeelden.
- Gelet op bovenstaande hebben wij ervan afgezien namen van de ondernemingen met hun scores te vermelden.
- Voor een significant verband werd bij de toetsing van de door ons gestelde hypothesen een waarschijnlijkheidspercentage van ten minste 95% als eis gesteld.
- Het onderzoek is uiteraard niet volledig objectief. De keuze van de informatiegegevens, de waardering en de gewichten berust op subjectieve gronden. Dit is echter onvermijdelijk.

### Resultaten van de toetsing

*Hypothese 1. De kwaliteit van de halfjaarberichten heeft zich in 1976 t.o.v. 1975 in gunstige zin ontwikkeld*

Gezien de roep om meer openheid in de gehele samenleving, was te verwachten dat de kwaliteit van de halfjaarberichten zou zijn toegenomen. Uit ons onderzoek is dat echter niet gebleken. Zoals uit bijgaande tabel 2 blijkt, is de gemiddelde score voor het „Totaal” van de ondernemingen gedaald, zowel bij gebruik van de gewichten van de „specialisten” als van de „studenten”. Dit geldt ook als alleen de categorie „Overige” in de beschouwing wordt genomen. Gemiddeld nam de score voor de categorie „Industrie” toe.

Het toetsen van bovenstaande hypothese voor de groep „Industrie” door middel van de Students t-toets 1) leverde een waarschijnlijkheidspercentage op dat niet uitging boven resp. gelijk was aan de door ons voor de rest van het artikel te stellen norm van 95%, zodat in dit geval niet kan worden gesproken van een significant verband.

Bovendien hebben wij voor de categorie „Overige” onderzocht of het veronderstelde verband ook negatief zou kun-

nen zijn. Uit een Students t-tabel bij  $n=44$  en een t-value van 1,04 en 0,74 blijkt een eenzijdige waarschijnlijkheid van 84,9% en 76,9%.

*Hypothese 2. De kwaliteit van het halfjaarbericht is in positieve zin afhankelijk van de grootte van de onderneming*

Uit een vorig onderzoek 2) is gebleken, dat er tussen de grootte van de onderneming en de kwaliteit van het jaarverslag een positieve samenhang bestaat. Het leek ons daarom zinvol deze relatie ook m.b.t. het halfjaarbericht te onderzoeken.

Als maatstaf voor de grootte van de onderneming hebben wij gekozen: a. de omzet 3); b. het aantal werknemers 4) en c. de beurswaarde 5). De toetsing is uitgevoerd voor zowel het „Totaal” van de in het onderzoek begrepen ondernemingen als voor de categorieën „Industrie” en „Overige”. Als gewichten zijn zowel die van de specialisten als die van de studenten genomen; het onderzoek beslaat de jaren 1975 en 1976. Om een inzicht te krijgen in de samenhang tussen ondernemingsgrootte en kwaliteit van het halfjaarbericht is de rangcorrelatiecoëfficiënt van Spearman ( $\rho$ ) berekend.

In totaal werden derhalve  $36 [ 3 (\text{omzet, aantal werknemers, beurswaarde}) \times 3 (\text{totaal, industrie, overige}) \times 2 (1975, 1976) \times 2 (\text{specialisten, studenten}) ]$  coëfficiënten berekend, die zijn opgenomen in tabel 3. Hieruit blijkt dat in alle gevallen het waarschijnlijkheidspercentage groter was dan 95%, zodat het door de hypothese gestelde verband significant is.

*Hypothese 3. De indeling van een halfjaarbericht naar „goed” of „slecht” is op voorhand mogelijk aan de hand van een enkel informatiegegeven.*

Door middel van de  $\chi^2$ -toets hebben wij getracht antwoord te geven op de vraag of er een positief verband bestaat tussen de aanwezigheid van bepaalde informatiegegevens en de

- 1) Alle berekeningen in dit artikel zijn uitgevoerd met het Statistical Package for Social Sciences op de I.B.M. computer 370/158 van het rekencentrum van de Technische Hogeschool te Delft. Voor een uiteenzetting over deze toets en alle hierna te noemen toetsen, raadplege men o.a.: H. de Jonge en G. Wielenga, *Statistische methoden voor psychologen en sociologen*, Groningen, 1963 of S. Siegel, *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*, New York, 1956.
- 2) J. Dijkma en C. van Halem, Kwaliteit van de in de Nederlandse jaarverslagen besloten informatie; een empirisch onderzoek, *M.A.B.*, april 1977.
- 3) Omzetcijfers 1975, *Het Financieele Dagblad*, 9 september 1976.
- 4) Aantal werknemers 1975, *Beleggers Belangen*, 24 december 1976.
- 5) Beurswaarde ultimo 1976, *NRC Handelsblad*, 31 december 1976.

Tabel 3. Samenhang grootte (naar verschillende maatstaven) en kwaliteitsscore

	Categorie onderneming	Totaal				Industrie				Overige			
		1975		1976		1975		1976		1975		1976	
		Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.
Omzet	n=	120	120	124	124	75	75	79	79	45	45	45	45
	Rho	0,50	0,51	0,58	0,59	0,49	0,51	0,61	0,62	0,53	0,53	0,62	0,62
	Wsch. %	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9
Werknemers	n=	120	120	122	122	75	75	78	78	45	45	44	44
	Rho	0,49	0,50	0,59	0,59	0,45	0,46	0,58	0,59	0,55	0,57	0,61	0,61
	Wsch. %	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9
Beurswaarde	n=	124	124	128	128	78	78	80	80	46	46	48	48
	Rho	0,54	0,55	0,58	0,60	0,52	0,53	0,59	0,60	0,61	0,62	0,64	0,66
	Wsch. %	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9

hoogte van de kwaliteitsscore. Een „goed” halfjaarbericht heeft een score groter dan of gelijk aan de mediaan. De resultaten van de toetsing, d.w.z. die informatiegegevens waarvoor onze uitspraak significant is, hebben wij weergegeven in tabel 4.

*Hypothese 4. Er bestaat een grote mate van waarschijnlijkheid dat een onderneming die in 1974 een „goed” jaarverslag uitbracht in 1975 en/of in 1976 een „goed” halfjaarbericht uitbrengt.*

Tabel 4. Discriminerende informatiegegevens

Informatiegegevens		1	2	3	4	6	10	11	13	14	19	20	24
1975	n = 129	Gewichten	Spec. V	—	V	V	V	V	V	V	—	V	—
			Stud. V	—	V	V	V	V	V	V	V	V	V
1976	n = 133	Gewichten	Spec. V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V
			Stud. V	V	V	V	V	V	V	V	V	V	V

De hypothese in hoeverre ondernemingen die blijken het eerder genoemde onderzoek m.b.t. de inhoud van het jaarverslag behoorden tot de categorie „goed” (d.i. met een score > de mediaan) ook goede halfjaarberichten publiceren is getoetst m.b.v. de coëfficiënt van Spearman.

Het verband was zeer significant. Voor het „Totaal” der ondernemingen lag dit resultaat min of meer voor de hand, omdat er zowel voor het halfjaarbericht als voor het jaarverslag een positieve samenhang bestaat tussen grootte van de onderneming en haar score. Voor de „Overige” ondernemingen werd echter geen significant verband gesignaleerd (zie tabel 5).

*Hypothese 5. De kwaliteit van een halfjaarbericht is „beter” naarmate de verschijning ervan sneller geschiedt*

„Wat snel komt is goed” mag misschien opgaan voor het leveren van studie- en sportieve prestaties, of deze hypothese ook opgaat met betrekking tot de halfjaarberichten werd getoetst d.m.v. Spearman's Rho (zie tabel 6). In acht van de twaalf gevallen was het verband significant. Opvallend was dat in 1976 de hypothese wat betreft het „Totaal” wel signifi-

Tabel 5. Kwaliteitsscore en score jaarverslagenonderzoek

Categorie	Totaal				Industrie				Overige			
	1975		1976		1975		1976		1975		1976	
Gewicht	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.
n=	55	55	56	56	36	36	37	37	19	19	19	19
Rho	0,33	0,35	0,44	0,43	0,34	0,37	0,42	0,41	0,23	0,19	0,40	0,39
Wsch. %	98,6	99,0	99,9	99,9	95,6	97,3	99,0	98,9	66,0	57,6	91,4	90,5

Tabel 6. Snelheid en kwaliteitsscore

Categorie	Totaal				Industrie				Overige			
	1975		1976		1975		1976		1975		1976	
Gewicht	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.
n=	129	129	133	133	81	81	83	83	48	48	50	50
Rho	0,29	0,29	0,18	0,18	0,29	0,30	0,18	0,17	0,31	0,30	0,18	0,16
Wsch. %	99,9	99,9	95,7	96,4	99,2	99,4	86,5	90,3	96,7	96,5	79,3	72,1

Tabel 7. Verhouding scores Henri-Sijthoffprijswinnaars

Jaar	1975				1976			
	ja		neen		ja		neen	
Winnaar Henri-Sijthoffprijs								
n=	14		115		14		119	
Gewicht	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.	Spec.	Stud.
Gemiddelde	173,4	149,1	110,9	93,5	172,4	148,7	107,6	92,0
Gewicht	Spec.		Stud.		Spec.		Stud.	
t-value	- 3,76		- 3,77		- 3,71		- 3,61	
Waarschijnlijkheid in %	> 99,95		> 99,95		> 99,95		> 99,95	
$\chi^2$	13,77		9,89		9,85		9,85	
Wsch. %	> 99,95		> 99,8		> 99,8		> 99,8	
Mediaan van alle ondernemingen	108		89		101		82	
Gem. score van alle ondernemingen.	118		99		114		98	

cant was, maar voor de categorieën „Industrie” en „Overige” niet.

Overigens zij opgemerkt dat wij niet de geldigheid van de uitspraak „liever snel en wat onnauwkeurige cijfers” 6) hebben getoetst. Over de nauwkeurigheid van de cijfers kunnen wij geen uitspraak doen. Wij zijn slechts nagegaan of er verband bestaat tussen vroegtijdige verschijning en de hoeveelheid gegevens die in een halfjaarbericht wordt verstrekt. Zo is het b.v. theoretisch denkbaar dat een onderneming die alle 24 informatiegegevens, zij het onnauwkeurig of zelfs fout, in zijn halfjaarbericht verstrekt een hogere score krijgt dan een onderneming met een halfjaarbericht met 12 zeer nauwkeurige gegevens.

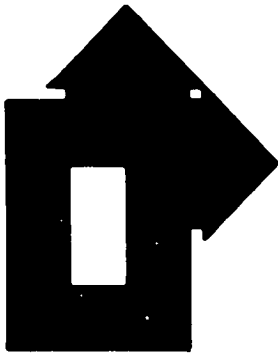
*Hypothese 6. De kwaliteitsscore van de halfjaarberichten van ondernemingen die in de jaren 1970 t/m 1974 de Henri-Sijthoffprijs ontvingen is gemiddeld genomen hoger dan de gemiddelde score van alle andere ondernemingen*

Ieder jaar stelt de heer H. A. H. Sijthoff, algemeen directeur

van *Het Financieele Dagblad* te Amsterdam een prijs ter beschikking voor het beste jaarverslag. Bij de normen waaraan moet worden voldaan om voor de prijs in aanmerking te komen, behoort ook het publiceren van een halfjaarbericht, 3 maanden voor het einde van het boekjaar.

Het in de titel van deze paragraaf veronderstelde verband is blijkens Students t-toets en de  $\chi^2$ -verdeling in beide gevallen zeer significant (tabel 7). Bezien wij de individuele scores van de winnaars, dan blijkt één onderneming in drie van de vier casusposities onder de mediaan van alle ondernemingen (129, resp. 133) te zitten. Onder de gemiddelde score van alle ondernemingen van resp. 118, 99, 114 en 98 (dit zijn de scores van 1975 en die van 1976 op basis van de gewichten van

6) Mr. A. B. Bunker, vice-voorzitter van de directie van Robeco/Rolinco, verslag Nivra-kring-bijeenkomst Noord-Holland, *De Accountant*, december 1974, blz. 238.



# Tweeslachtigheid van de APO's

A. F. VAN ZWEEDEN

Minister Albeda's waardering voor arbeidsplaatsenovereenkomsten blijkt, zoals Bram Peper in zijn column al vermoedde (*ESB* van 8 februari jl.), tamelijk afstandelijk te zijn. Bij het besluit van het kabinet over de bestemming van de f. 2,5 mrd. voor aanvullend beleid dat het kabinet-Den Uyl in zijn nadenken al beschikbaar had gesteld voor werkloosheidsbestrijding en koopkrachthandhaving, is f. 50 mln. uitgetrokken voor nieuw beleid, „ten einde op beperkte schaal financiële steun te verlenen aan onderdelen van apo's". Dat bedrag is echter gebonden aan een aantal nogal stringente voorwaarden, die het afsluiten van apo's niet zullen vergemakkelijken, zoals al bij Hoogovens is gebleken. Die voorwaarden zijn dat de apo geen permanente afwenteling van loonkosten op de overheid mag inhouden, dat zij niet verstarrend mag werken en geen duurzame verhoging van produktiekosten met zich mag brengen.

Dit laatste betekent dat de regering geen steun geeft aan de instelling van vijf-ploegendiensten. Bovendien moet het experimentele karakter van het nieuwe apo-element duidelijk blijken om voorbeeldwerking te voorkomen.

Toen Albeda bij het overleg met de sociale partners verklaarde de apo's te zien als een creatieve ontwikkeling, bedoelde hij dat in dergelijke overeenkomsten de medeverantwoordelijkheid van werkgevers en werknemers voor de werkgelegenheid en de arbeidsmarkt tot uitdrukking kan komen, maar voor de overheid ziet hij daarbij maar een beperkte rol.

De terughoudendheid van Albeda is wel begrijpelijk. Arbeidsplaatsenovereenkomsten zijn rechtstreeks in strijd met het heersende economische systeem, dat berust op zo groot mogelijke mobiliteit van de arbeid. In dit systeem kunnen particuliere ondernemers niet verantwoordelijk worden

gesteld voor handhaving van volledige werkgelegenheid. Dat is immers een macro-economische doelstelling die tot nu toe alleen met behulp van globale overheidsmaatregelen geacht werd te kunnen worden gegarandeerd.

De structurele crisis waarin het industrieel-kapitalistische stelsel sinds 1967 is komen te verkeren, heeft inmiddels duidelijk gemaakt dat het beschikbare instrumentarium te kort schiet. De laatste jaren zijn we bezig de restanten van werkgelegenheid in de industrie met een combinatie van ad-hoc-maatregelen te verdedigen. Het arbeidsmarktbeleid van de overheid bestaat uit een veelheid van op verschillende kwetsbare sectoren en groepen gerichte steunmaatregelen, die het proces van afbraak van arbeidsplaatsen hooguit wat kunnen vertragen, maar niet omkeren.

Wanneer de vakbeweging bereid is het op stabilisatie van de loonkosten ge-

specialisten en studenten) blijken resp. 3, 3, 3 en 4 ondernemingen te zitten.

*Hypothese 7. In het algemeen gesproken is de kwaliteit van de inhoud van halfjaarberichten beneden redelijk niveau*

Het doen van een uitspraak over de kwaliteit van de inhoud in absolute zin is een hachelijke zaak. Toch willen wij ons zeer voorzichtig op glad ijs begeven. Voorzichtig, omdat wij in gedachten moeten houden welke moeilijkheden bij het opstellen van een halfjaarbericht worden ondervonden. Bezien wij daartoe de cijfers opgenomen in tabel 8.

Tabel 8. Enkele cijfers over de halfjaarberichten

Jaar	Score	Behaalde score		Maximaal te behalen score	Gemiddelde score	Mediaanscore
		Min.	Max.			
1975	Spec.	12	251	Specialisten	118	108
	Stud.	11	215	446,81	99	89
1976	Spec.	3	268	Studenten	114	101
	Stud.	4	235	415,80	98	82

Welke norm mogen wij aanleggen om de grens te trekken tussen „goed" of „slecht", nu in absolute zin, met inachtneming van de opmerkingen in hoofdstuk 3 (zie deel I van ons artikel)? Is onze opstelling zeer voorzichtig en stellen we deze norm op 25% van het maximaal aantal te behalen punten, dus 112 en 104, dan blijkt dat bij een linkszijdig 95%-betrouwbaarheidsinterval ongeveer 50% van de ondernemingen (de mediaan is 108 en 89, resp. 101 en 82) niet aan deze norm voldoet. Voor de volledigheid geven wij in tabel 9 de frequentieverdeling van de scores bij de twee gewichten voor 1975 en 1976.

Tabel 9. Frequentieverdeling scores

Klasse-indeling		0	21	41	61	81	101	121	141	161	181	201	221	241	261
		20	40	60	80	100	120	140	160	180	200	220	240	260	280
1975	Spec.	3	6	15	20	13	15	15	13	7	4	9	3	6	—
	Stud.	5	13	22	17	14	13	14	9	7	7	8	—	—	—
1976	Spec.	4	6	23	21	12	10	13	9	8	11	6	4	5	1
	Stud.	4	19	24	18	11	13	9	8	10	9	6	2	1	1

baseerde overheidsbeleid te steunen, dan heeft zij zeker aanspraken op een stem in het werkgelegenheidsbeleid. Zij probeert in het thans lopende cao-overleg die stem kracht bij te zetten door de werkgevers te dwingen tot onderhandelingen over de ontwikkeling van de werkgelegenheid in bedrijfstakken en ondernemingen. Arbeidsplaatsen overeenkomsten moeten, volgens de interpretatie van de FNV, in dynamische zin worden opgevat, d.w.z. als een gemeenschappelijk door werkgevers en werknemers opgesteld plan voor de ontwikkeling van de werkgelegenheid in kwantitatieve en kwalitatieve zin. De vakbeweging blijkt wel begrip te hebben voor de noodzaak van doorstroming als zij vooropstelt dat het niet de bedoeling kan zijn met alle geweld arbeidsplaatsen te redden die door de economische en technische ontwikkeling hun zin hebben verloren.

Toch zit er iets tweesachtigs in de manier waarop de vakbeweging de apo's aan de orde stelt. Aan de ene kant volop begrip voor de noodzaak van arbeidsmobiliteit en voor het feit dat de formule winst-werk niet per onderneming en zelfs niet per bedrijfstak kan worden ingevuld. Aan de andere kant het harde uitgangspunt dat er geen gedwongen ontslagen mogen vallen, dat natuurlijk verloop moet worden aangevuld en dat onvermijdelijke uitdunning van de personeelssterkte moet worden opgevangen door arbeidstijdverkorting en door het omzetten van vier- in vijfploegen-diensten.

Het voorbehoud dat Albada hertegen maakt is terecht, omdat de invoering van

b.v. een vijfploegendienst gepaard gaat met uitbreiding van het personeel waardoor de loonsom toeneemt, zij het niet per werknemer. Daar staan wel wat besparingen tegenover, b.v. doordat het productie-apparaat vol-continu bezet kan worden gehouden waardoor de kapitaalkosten dalen. Er is ook wel wat produktiviteitsstijging te verwachten, omdat er korter wordt gewerkt en de werktijden het levensritme van de arbeiders veraangenamen. Deze voordelen lijken echter teniet te worden gedaan door het feit dat hetzelfde produktievolume moet worden voortgebracht door meer mensen die korter werken. De stijging van de loonkosten die daardoor wordt veroorzaakt zou wel eens kunnen verhinderen dat er middelen vrijkomen die gebruikt zouden kunnen worden om in andere bedrijven en sectoren nieuwe arbeidsplaatsen te scheppen. De doorstroming van werkrachten van landbouw naar industrie en van de secundaire naar de tertiaire, dienstverlenende, sector werd mogelijk gemaakt, doordat er dank zij de stijging van de arbeidsproductiviteit middelen beschikbaar kwamen om de vrijkomende arbeidskrachten elders emplot te verschaffen. Deze dynamiek wordt nu afgeremd, niet doordat de arbeidsproductiviteit niet voldoende stijgt, maar doordat het produktievolume als gevolg van de stagnatie in de afzet en de overproductie in vele sectoren, geen groei meer vertoont.

Er is, zoals Albada wil laten uitzoeken, een absoluut tekort aan arbeidsplaatsen, doordat het totale investeringsvolume te klein is om verloren gegane

arbeidsplaatsen te vervangen. Herverdeling van beschikbare arbeid is onder deze omstandigheden onvermijdelijk. Misschien is het zelfs noodzakelijk de technologische ontwikkeling wat af te remmen, zoals de president van De Nederlandsche Bank, Dr. J. Zijlstra, stelt in een vraaggesprek met *De vakbondskrant van Nederland* van de FNV.

Arbeidsplaatsenovereenkomsten kunnen een functie hebben in een gezamenlijke poging van ondernemers en vakbonden om het afbraakproces te stuiten, vraag en aanbod op de arbeidsmarkt beter op elkaar af te stemmen en de verschillende arbeidsmarktmaatregelen beter te coördineren en in verband te brengen met een werkgelegenheidsplanning per bedrijfstak en onderneming. Apo's kunnen ook bijdragen om de arbeidsmarkt doorzichtiger te maken als de eis vervuld wordt dat de ondernemers hun vacatures bij de GAB's melden. De geregistreerde vraag naar personeel komt immers in de verste verte niet overeen met de werkelijk bestaande behoeften aan arbeidskrachten.

Wanneer echter, zoals de FNV stelt, ook het scheppen van indirecte werkgelegenheid met apo's moet worden gediend, is het zaak dat de vakbeweging zich bezint op de tegenstrijdigheid van de eisen die zij in de onderhandelingen ter tafel brengt.

A. F. van Zweeden

## Opmerkingen achteraf

In het kort willen wij stilstaan bij vragen die kunnen rijzen naar aanleiding van het toekennen van gewichten. Door het toekennen van gewichten wordt naar onze mening de relatieve waarde van de diverse informatiegegevens voor de gebruiker van de informatie tot uitdrukking gebracht. Nu zou men de stelling kunnen verdedigen dat op diverse te onderscheiden momenten elk informatiegegeven wel eens van een zodanige waarde voor de gebruiker zou kunnen zijn dat aan elk gegeven het maximale gewicht van 4 punten moet worden toegekend, in welk geval weging niet noodzakelijk en eigenlijk fout is. Deze stelling is hier echter niet relevant. Het ging ons niet om de maximale waardering die een individuele gebruiker aan een bepaald informatiegegeven in een bijzondere situatie zou kunnen toekennen, maar om de relatieve gewichten zoals die door een groep gebruikers in het algemeen aan de diverse gegevens zou worden toegekend.

Een ander bezwaar zou kunnen zijn dat het niet juist is studenten te identificeren met beleggers. Dit bezwaar hebben wij opgevangen door ook een viertal specialisten die zich daadwerkelijk met beleggen bezighouden gewichten te laten toekennen. Uit ons onderzoek is gebleken dat in de toetsing van de hypothesen m.b.t. de gewichten van de studenten vergeleken met die van de specialisten geen wezenlijke verschillen ontstonden in de uitkomsten.

## Samenvatting

Vatten wij de resultaten van de toetsing van de hypothesen

samen dan krijgen wij het volgende beeld.

1. Er bestaat een grote mate van significantie (met een waarschijnlijkheidspercentage  $\geq 95\%$ ) met betrekking tot het (positieve) verband tussen:
  - de grootte van de onderneming en de kwaliteit van het halfjaarbericht (hypothese 2);
  - de aanwezigheid van een bepaald informatiegegeven en de indeling van het halfjaarbericht in de categorie „goed” (hypothese 3);
  - een „goed” jaarverslag en een „goed” halfjaarbericht (hypothese 4);
  - de snelheid en de kwaliteit van het halfjaarbericht (hypothese 5);
  - het winnen van de Henri-Sijthoffprijs en het hoger zijn van de gemiddelde score bij die ondernemingen dan de gemiddelde score van andere ondernemingen (hypothese 6).
2. Geen positief verband kon door ons worden geconstateerd t.a.v.
  - de volgtijdelijke ontwikkeling in de kwaliteit van de halfjaarberichten (hypothese 1).

Tot slot werd geconstateerd dat op basis van de door ons subjectief vastgestelde norm van 25% van het maximaal te behalen aantal punten, in het algemeen niet kon worden gesproken van een redelijk niveau van berichtgeving.

J. Dijkstra

**Paul R. Lawrence en Jay W. Lorsch: Organisaties en hun omgeving.** Nederlandse bewerking van Drs. L. J. Meyaard en Drs. J. W. Wessel, Samsom Uitgeverij, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1977, 186 blz., f. 29,50.

Aanstands bij lezing van dit boek vallen twee dingen op. Ten eerste: dekt de titel de inhoud? Ik waag dit te betwijfelen. Als wij spreken van organisaties en hun omgeving denken wij aan bijvoorbeeld de externe organisatie, aan de vermaatschappelijking van de onderneming. In dit uit het Amerikaans bewerkte boek is geenszins sprake van een omgeving in deze zin. Als er van vrije omgeving sprake is, dan geldt dit slechts de markt of hoogstens de technologische ontwikkeling, waarvan de onderneming afhankelijk is. Een typisch voorbeeld van een verschil tussen de Amerikaanse en de Europese visie op het begrip omgeving is tevens een bewijs dat het vrije ondernemerschap in de klassieke zin van het woord in de Verenigde Staten veel hoger in het vaandel staat geschreven dan in Europa.

Ten tweede is het opvallend dat de semantiek van de begrippen die in de Verenigde Staten en in Europa worden gebezigd sterk uiteenloopt. Dit begint al met de begrippen differentiatie en integratie. Wij zien differentiatie en integratie als het afstoten en aantrekken van activiteiten in de bedrijfskolom, waarin de onderneming opereert. In dit boek verstaat men onder differentiatie de mate van onafhankelijkheid van een afdeling in een onderneming en onder integratie de mate van samenspel tussen de afdelingen, bijv. tussen verkoop, productie en onderzoek.

In feite behandelt dit boek nauwelijks de omgeving van de onderneming, behalve als het gaat om de markt en haar wispelturigheden. De interne organisatie zal zich uit de aard der zaak aan de soms bijzonder wisselende omstandigheden moeten aanpassen. Zulke aanpassingen vereisen een grote mate van samenspel en besluitvaardigheid. Aan de hand van een door de schrijvers zelf ter hand genomen onderzoek in de kunststof-, de verpakings- en de voedingsmiddelenindustrie, is getracht klaarheid in deze materie te brengen. Daarbij is vooral de nadruk gelegd op het oplossen van conflicten die tussen afdelingen in de onderneming kunnen ontstaan bij het streven naar integratie of naar differentiatie in Amerikaanse zin. De inhoud van het boek volgend, geeft het eerste hoofdstuk de achtergronden en de benadering van

het onderwerp. Daarbij wordt de ontoereikendheid van de huidige organisatie-theorie geschetst. Vervolgens gaan de schrijvers in op de organisatieproblemen in een complexe en dynamische omgeving, waarbij nog eens moet worden gesteld dat die omgeving niet meer omvat dan de markt en haar wisselvalligheden, alsmede de snelle technologische ontwikkeling.

Op zich zelf belangwekkend is het hoofdstuk handelend over het oplossen van conflicten tussen afdelingen en tussen personen. Na een goede analyse van de conflicten worden wegen aangegeven ter oplossing. Het blijkt dat confrontatie — het uitvechten van conflicten — de beste oplossing is. Het gladstrijken of het dwingend opleggen van oplossingen blijken meestal lapmiddelen. Onnodig te zeggen dat conflictsituaties tot inefficiëntie in de tijdsbesteding en vertragingen in de voortgang van de productie leiden.

Daarna wordt nagegaan in hoeverre de omgevingseisen de organisatievorm beïnvloeden. In een complexe en dynamische omgeving, zoals in de kunststofindustrie het geval is, moet de organisatie van de onderneming niet alleen gedifferentieerd, maar ook geïntegreerd zijn. Deze schijnbare tegenspraak maakt het leiden van dergelijke ondernemingen extra moeilijk. In geval van een stabielere en minder complexe omgeving, zoals in de verpakkingindustrie, moet de organisatie goed geïntegreerd zijn. Hierbij benaderen de schrijvers het centrale thema van hun onderzoek: welke organisatiekenmerken passen bij verschillende omgevingsituaties?

Een apart hoofdstuk is gewijd aan de traditionele organisatie-theorieën, waarbij een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de klassieke theorie en de human-relationstheorie. De schrijvers zijn van oordeel dat de beide traditionele organisatie-theorieën met al hun verschillende accenten en technieken kunnen worden ondergebracht in een ruimere theorie die in de recente literatuur gestalte begint te krijgen en die zij een relatie-theorie van de organisatie noemen. Deze theorie gaat uit van de voor elke organisatie relevante externe omgeving. Aan deze omgevingsvariabelen zal men andere variabelen moeten toevoegen, zoals de collectieve aanleg en instelling van de

mensen die uit de omgeving binnen het systeem worden gehaald. Het uitgangsmodel wordt ingewikkelder, wanneer het gaat om een complexe organisatie met veel afdelingen waarin elke afdeling tracht in te spelen op een ander onderdeel van de omgeving. Dit is onder andere bij de multinationale ondernemingen het geval. In feite is hiermee een pleidooi geleverd voor verschillende organisatievormen, afhankelijk van het aantal externe variabelen. Niet één vorm behoeft de beste te zijn.

Tot zover in het kort de inhoud van dit boek, dat in het Amerikaans de titel *Organization and environment* draagt. Op de omslag van het boek staat vermeld dat de publicatie in 1968 door de American Academy of Management werd gekozen als „One of the best management books of the year”. In 1969 verwierf het boek de „James A. Hamilton Hospital Administrators Book Award”. Het klinkt allemaal indrukwekkend, maar toch ben ik van oordeel dat de zogenaamde relatietheorie niet helder uit de verf is gekomen.

Wellicht is dit ook een gevolg van de bewerking van het boek uit het Amerikaans door de heren Meyaard en Wessel die, naar uit de inleiding blijkt, hun domicilie in Erichem hebben. Daar deze plaats in Nederland niet bekend is, moet ik aannemen dat de heren Belgen zijn of althans in België wonen. Het Nederlands dat zij gebruiken vertoont nogal wat slordigheden, hetgeen duidelijk aan hun bewerking geen goed heeft gedaan. Vooral de interpunctie vormt een zwak punt. Al geloof ik niet dat dit boek ons een steen der wijzen op het gebied van de organisatieleer heeft geleverd, het bevat een aantal elementen die het bestuderen zeker waard zijn.

P. van Zuuren

**Stakingsrecht ter sprake.** Stichting Maatschappij en Onderneming, Scheveningen, 1977, 143 blz., f. 15.

In dit boek wordt door vier deskundigen, t.w. de hoogleraren B.S. Frenkel en P. Zonderland en de Kamerleden J.G. Rietkerk (VVD) en H.J. Roethof (PvdA), onder leiding van oud-VNO-voorzitter J. Bosma, gediscussieerd aan de hand van de volgende probleemstelling: „Is, rekening houdend met de recente ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen en de rechtspraak en met het voornemen van de regering om het Europees Sociaal Handvest te ratificeren, een nadere wettelijke regeling van het stakingsrecht wenselijk? Zo neen, waarom niet? Zo ja, waarom wel en wat zou de inhoud van zo'n regeling moeten zijn?”. De schriftelijke en mondelinge discussie wordt ingeleid door SMO-medewerker J.M. van der Linden, die tevens in een bijlage achtergrondinformatie verschaft.